

T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

**POSTNORMAL ZAMANLAR TEORİSİ
VE DİN – ZİYAÜDDİN SERDAR ÖRNEĞİ**

Hatice KANADIKIRIK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KAHRAMANMARAŞ
EYLÜL - 2023

T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

**POSTNORMAL ZAMANLAR TEORİSİ
VE DİN – ZİYAÜDDİN SERDAR ÖRNEĞİ**

DANIŞMAN : Dr. Öğr. Üyesi Fatih ÖZTAŞ
JÜRİ : Prof. Dr. Abdullah ÖZBOLAT
JÜRİ : Doç. Dr. Mustafa KÖSE

Hatice KANADIKIRIK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KAHRAMANMARAŞ
EYLÜL - 2023

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**POSTNORMAL ZAMANLAR TEORİSİ VE DİN – ZİYAÜDDİN
SERDAR ÖRNEĞİ**

Hatice KANADIKIRIK

Danışman : Dr. Öğr. Üyesi Fatih ÖZTAŞ

Yıl : 2023, Sayfa:

Jüri : Dr. Öğr. Üyesi Fatih ÖZTAŞ (Başkan)
: Prof. Dr. Abdullah ÖZBOLAT (Üye)
: Doç. Dr. Mustafa KÖSE (Üye)

Bu çalışmada Ziyaüddin Serdar'ın Postnormal Zamanlar Teorisi sosyolojik olarak dinî bağlamda ele alınmıştır. Postnormal Zamanlar Teorisi, Ziyaüddin Serdar'ın postmodernite sonrası toplumların çevre, siyaset, ekonomi ve diğer meselelerini bir takım ilkeler etrafında ele aldığı bir teoridir. Bu teori gelecekler araştırmalarına aittir. Müslüman toplumların Postnormal zamanlardaki durum ve tutumları geleceklerini şekillendirecektir. Serdar'ın yaşamındaki, onun entelektüel kimliğini şekillendirmede öne çıkan durumlar analiz edilmiştir. Sonuç olarak bu teorisinin bir dinî kimlik arayışı ve inşası olduğu tespit edilmiştir. Bu tez yukarıda bahsedilen konuları ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: din sosyolojisi, gelecekler araştırmaları, ziyaüddin Serdar, postnormal zamanlar

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM UNIVERSITY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF PHILOSOPHY AND RELIGIOUS SCIENCES

ABSTRACT

MASTER THESIS

**THE THEORY OF POSTNORMAL TIMES AND RELIGION –
CASE OF ZIAUDDIN SARDAR**

Hatice KANADIKIRIK

Supervisor : Assist. Prof. Dr. Fatih ÖZTAŞ

Year : 2023, Pages: IX +74

Jury : Assist. Prof. Dr. Fatih ÖZTAŞ (Chairperson)
: Prof. Dr. Abdullah ÖZBOLAT (Member)
: Assoc. Prof. Dr. Mustafa KÖSE (Member)

In this study, Ziyaüddin Serdar's Theory of Postnormal Times has been discussed sociologically in religious context. The Theory of Postnormal Times is a theory that Ziyaüddin Serdar deals with the environment, politics, economy and other issues of societies after postmodernity around a number of principles. This theory belongs to futures studies. The situations and attitudes of Muslim societies in Postnormal times will be shaping their future. In Serdar's life, the prominent situations in shaping his intellectual identity were analyzed. As a result, it has been determined that this theory is a search and construction of religious identity. This thesis deals with the issues mentioned above.

Keywords: sociology of religion, futures studies, ziauddin sardar, postnormal times

ÖN SÖZ

Tezimiz üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde konusu, metot ve amacı hakkında temel bilgiler verildi. İkinci bölümde Ziyaüddin Serdar'ın hayatı ve Postnormal Zamanlar Teorisi detaylı bir şekilde incelenmiştir. Son kısımda ise Teorinin değerlendirilmesi ve Serdar üzerinden bir dinî arayış örneğine imkân verip vermediği tartışılmıştır.

Müslüman toplumlarda dinî yapı onların geleceğe dair tutumlarını etkilemiştir. İrade ve kader konusu bunun önde gelen örneklerindedir. Dinî inancın Müslümanlar üzerinde tek ve değişmez bir kader algısı oluşturup oluşturmadığı tartışmasına dair birçok örnek vardır. Hz. Peygamber'in hayatı başta olmak üzere, istişare ve tevekkül konularındaki algılar bunlardandır. Tez boyunca Müslüman toplumların gelecek fikirleri üzerine değerlendirmeler yapılmıştır.

Postnormal Zamanlar Teorisi ise Ziyaüddin Serdar'ın içinde bulunduğumuz kaotik, karmaşık, çelişkiler içindeki durumu anlamlandırma çabasıdır. İngiltere'de yaşayan Pakistanlı yazarın birlikte çalıştığı arkadaşlarıyla ortaya koyduğu bu çalışma din sosyolojisi bağlamında değerlendirilmiştir.

Hatice KANADIKIRIK
KAHRAMANMARAŞ-EYLÜL-2023

TEŞEKKÜR

Tezin hazırlanmasında değerli vaktini ve emeğini esirgemeyen danışman hocam Fatih Öztaş'a ve düzeltme sürecinde yardımcı olan Abdullah Özbolat hocama katlıklarından dolayı teşekkür ederim. Metinlerin çevirisinde ve neredeyse tamamı yabancı dilde olan kaynaklar için çeviri teknolojilerinin kullanılmasında yardımcı olan ablam Ayşe Ekiz'e, tezin son okumasını yapan ablam Kübra Üdürgücü'ye ve son olarak, onlar olmasa bu tez olamazdı, her zaman beni çalışmaya teşvik eden anneme ve babama dua ve desteklerinden ötürü minnettarım.

Son olarak ise bu tezin tamamlanması güzel memleketimin yerle bir olduğu bir sürece denk geldi. Bu vesile ile depremde hayatını kaybetmiş tüm hemşerilerimi bir kez daha anıyor ve tüm depremzedelerin acılarının en kısa zamanda geçmiş olmasını diliyorum. Bu acıların toplumuzu birleştireceğine hiçbir ideolojik metanın dağıtamayacağına inanıyorum.

Hatice KANADIKIRIK

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT.....	II
ÖN SÖZ	III
TEŞEKKÜR.....	IV
İÇİNDEKİLER	V
KISALTMALAR LİSTESİ	VII
ŞEKİLLER LİSTESİ	VIII
TABLolar LİSTESİ.....	IX
1. GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Konusu	1
1.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi	1
1.3. Araştırmanın Sınırlılıkları	1
1.4. Araştırmanın Metodu	2
1.5. Araştırmanın Varsayımları.....	2
1.6. Konu ile İlgili Önceki Çalışmalar	2
2. ZİYAÜDDİN SERDAR VE POSTNORMAL ZAMANLAR TEORİSİ.....	4
2.1. Hayatı, Eserleri ve Entelektüel Arka Planı	4
2.2. Postnormal Zamanlar Teorisinin Gelişimi	9
2.2.1. Bilimsel Araştırma Konusu Olarak Gelecek	12
2.3. Postnormal Zamanlar Teorisinin Kapsamı	15
2.3.1. Hız, Geniş Ölçek, Dar Kapsam ve Eşzamanlılık (4S).....	15
2.3.2. Kaos, Karmaşa ve Karşıtlıklar (3C)	16
2.3.3. Cehalet ve Belirsizlik	18
2.3.4. Postnormal Zamanlar Teorisinin Meseleleri / Post Normal Zamanların Hayvanat Bahçesi	20
2.3.4.1. Siyah Filler.....	21
2.3.4.2. Siyah Kuğular	24
2.3.4.3. Siyah Denizaneleri.....	28
2.4. Postnormal Zamanlar Teorisi'nde Ele Alınan Trendler.....	30
2.4.1. Nüfus ve Gençlik	30
2.4.2. Çevre ve Yaşanabilirlik	32
2.4.3. Kirlilik ve Tehlike İçindeki Şehirler.....	35
2.4.4. Göç ve Mülteciler	36
2.4.5. Politika ve Yönetim	39
2.4.6. Ekonomi ve Enerji	41
2.4.7. Bilim ve Teknoloji.....	43
2.4.8. Silahlı Çatışmalar ve Terörizm.....	44
2.4.9. Siber Saldırıları ve Siber Savaşlar	44
2.4.10. Eğitim ve Yaratıcılık	46
2.4.11. Sağlık ve Refah.....	47
2.4.12. Cinsiyet Eşitsizliği	49
2.4.13. Din ve Kültür	50
2.4.14. Eğlence ve Spor	51
2.4.15. İslamofobi ve Aşırı Sağın Yükselişi.....	52
2.4.16. Sosyal Medya ve Yapay Zekâ	53

2.4.17. İslam ve Dînî Düşünce	54
2.4.18. Artan Anksiyete ve Kişilik Bozuklukları	55
2.5. Postnormal Zamanlar'ın Üç Yarını / Senaryolar	56
3. TEORİNİN DEĞERLENDİRMESİ	61
3.1. Postnormal Zamanlar Teorisinin Tartışılması.....	61
3.2. Dini Aramak: Bir İslam Medeniyeti Tasavvuru	62
3.3. Arayış Olarak Din: Ziyaüddin Serdar'ın Entelektüel Dindarlığı.....	63
4. SONUÇ	65
KAYNAKLAR	70
ÖZ GEÇMİŞ	

KISALTMALAR LİSTESİ

3C	: Complexity, Chaos and Contradictions
4S	: Speed, Scope, Scale and Simultaneity
AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AFAD	: Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı
AR-GE	: Araştırma Geliştirme
Bk.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
Ed.	: Editör
GSYH	: Gayrisafi Yurt İçi Hâsıla
HIİK	: Heidelberg Institute for International Conflict Research (Heidelberg Uluslararası Çatışma Araştırmaları Enstitüsü)
HSGMHalk	: Sağlığı Genel Müdürlüğü
LAWS	: Lethal autonomous weapon systems (Ölümçül Otonom Silah Sistemleri)
NUSAP	: Numeral, Units, Spread, Assessment, Pedigree
ODKA	: Orta Doğu ve Kuzey Afrika
OPEC	: Organization of Petroleum Exporting Countries (Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü)
s.	: Sayfa
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
UNDP	: Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (United Nations Development Programme)
UNHCR	: United Nations High Commissioner for Refugees (Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği)
vd.	: Ve diğerleri
VPN	: Virtual Private Network (Sanal özel Ağ)
WHO	: World Health Organization (Dünya Sağlık Örgütü)
Yay.	: Yayınları, yayıncılık

ŞEKİLLER LİSTESİ

<u>Sekiller</u>	<u>Sayfa</u>
Şekil 2.1. 2022 Yılı'nın Mayıs Aynında Türkiye'deki Suriyeli Mültecilerin İllere Göre Dağılımı.....	38
Şekil 2.2. Postnormal Zamanların Üç Yarı'nı.....	57

TABLULAR LİSTESİ

Tablolar

Sayfa

Tablo 2.1. Üç grup sorunu ve oradaki anlatılardan yola çıkarak tablolaştırabiliriz.....	20
Tablo 2.2. Müslüman Kentsel Nüfus Verileri.....	34

1. GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Konusu

Tezimizin konusu Postnormal Zamanlar Teorisi'nin, Ziyaüddin Serdar¹ bağlamında dinî sosyolojik analizidir. Serdar çağımızın tanınmış Müslüman aydınlarından biridir. Çalışmaları Müslüman Toplumlar ve Doğu toplumları üzerine yoğunlaşmıştır. Postnormal Zamanlar Teorisi de bunlardan biri olup Müslüman çoğunluklu toplumların içinde buldukları durumu bir gelecek misyonuyla ele almaktadır. Tezimizde onun bu çalışmasındaki dinsel yapıyı ele aldık.

Serdar'ın teorisinin iki bağlamı olduğunu gördük: Serdar hem kendi için bir cennet aramakta hem de bir cennet fikrine işaret etmektedir. Dinî arayış ve değişim sosyolog ve psikologların ortak meselelerinden biridir. Tezimizde aynı zamanda Serdar'ın bir İslam Medeniyeti inşası olarak bu teoriyi oluşturmasındaki ve teorisinin keyfiyetindeki etkenleri dinî arayış bağlamında analiz ettik. Onun hayatı ve entelektüel arayışındaki dinî ve sosyolojik etmenleri ele aldık.

1.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Tezimiz bir düşünürün dinî arayışını, onun teorisini merkeze alarak, din sosyolojisi bağlamında değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Araştırmamız Din Sosyolojisinde modern dönem bir arayış fikrini sunması bakımından öneme haizdir. Aynı zamanda bu arayış Müslüman toplumları değerlendiği ve onların arayışını derli toplu bir teori olarak sunduğu için önemlidir.

1.3. Araştırmanın Sınırlılıkları

Sosyoloji zamanı geçmiş ve gelecekte değil, belli zamandaki sosyal olgular için kullanır. Bu sebeple gelecekler araştırmalarına ait bir teorisinin sosyolojik bir okumasını yapmak önemli bir sınırlılık oluşturmuştur.

Yine aynı gerekçeye bağlı olarak gelecekler araştırmaları yerli yazınımızda, özellikle din sosyolojisinde şimdiye kadar fazla yer bulmamıştır. Bu sebeple çalışmamız boyunca düşüncelerimizi kıyas edeceğimiz, desteğine başvuracağımız yerli ana kaynağımız oldukça kısıtlı olmuştur.

Eğilimlerle beraber ele alındığında oldukça geniş bir sahayı içine alan Postnormal Zamanlar Teorisi'ni sınırlandırmak için teorisinin orijinal başlıklarına bağlı

---

¹ Yazarın adı, tezimiz boyunca Türkçe'ye çevrilen eserlerinde kullanıldığı şekliyle Ziyaüddin Serdar olarak verilmiştir. Ancak henüz çevirisi yapılmamış eserlerde ismin aslı olan Ziauddin Sardar tercih edilmiştir.

kaldık. Bu bölümlerde ayrıca herhangi bir tanımlamayı veya tarihsel geçmiş aktarımını konumuzun dışında tutuk. Bu sebeple ülkemiz özelindeki değerlendirmeler veya geçen dört yıla bağlı olarak öne çıkarılması gereken konular sadece ilgili başlıkların içerisinde kaldı.

Ziyaüddin Serdar eleştirel yaklaşımıyla ve birçok çeşitli alandaki çalışmalarıyla öne çıkan, oldukça velut bir aydındır. Bu çalışmada sadece kendisi ve teorisi hakkındaki eserleri ele alınmıştır. Bununla birlikte çalışmaları hala devam eden birini ele almak bu tezin sınırlılıklarından biri olmuştur. Sonuç itibariyle tezde kişiler veya fikirler zamanın ve sosyolojinin birer nesnesi olarak ele alınmıştır.

1.4. Araştırmanın Metodu

Araştırmamızda Serdar'ın hayatına ve teorisine ait eserleri eleştirel bakış açısıyla ele alınarak temel nitel analiz yapılmıştır. İçerik analizi sırasında metinler hem ele alış biçimi hem de konuları bakımından ele alınmıştır.

Araştırmamız bir düzeltme sürecinden geçmiştir. Öncesinde tamamen sınırlılıklarımız dışında tuttuğumuz Ziyaüddin Serdar'ın hayatı ve onun dini ihya arayışı yeni halinde çalışmaya dâhil edilmişti. Bu arayışındaki dinî kimlik ya da *tahayyülündeki toplumda* din olgusu odağımızı genişletmiştir.

1.5. Araştırmanın Varsayımları

Genel olarak üç varsayımdan yola çıkılmıştır.

- 1) Postnormal Zamanlar yeni tartışma alanları açabilir.
- 2) Hayatı ve görüşleri arasında bir bağ vardır ve bu bağ dinî arayış merkezlidir.
- 3) Bu teori aynı zamanda sosyolojik okumaya imkân verir.

1.6. Konu ile İlgili Önceki Çalışmalar

Postnormal Zamanlar Teorisi'yle ilgili şüana kadar dilimizde kapsamlı çalışma yapılmamıştır. Bunun yanında Teorinin asıl eserleri diyebileceğimiz çalışmaların da tercümesi henüz yapılmamıştır.

Pınar Şenoğlu'nun kaleme aldığı "Belirsizlik kavramının uzgörü çalışmaları için kavramsal olarak değerlendirilmesi" adlı yüksek lisans tezi İngilizce dilince kaleme alınmış, belirsizlik hakkında önemli bir derleme çalışmasıdır.²

Belirsizlik konusun da önemli bir modern eser Ulrich Beck'in 1996'da yazdığı *Risk Toplumunu* çalışmasıdır. Modern toplumun öngörülmez olanı kestirme çabasında

---

² Pınar Şenoğlu, *Uncertainty In Futures Studies Concerning Conceptual Clarity* (İstanbul: Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021).

içinde bulunduğu duruma dairdir. Geçmiş verilere dayalı, artan risk beklentisine rağmen *felaketlerin* beklenmeyen yerden geldiğini ele alır.³

Dinî arayışın sosyal veçhesini ele alırken din psikolojisinin de aynı konuyu ele alışını gözden geçirildi. Bu konuda Saffet Kartopu'nun yüksek lisans tezi⁴ ve ilgili makalesi kullanıldı.

Aynı zamanda Sümeyra Bilecik'in "*Ziyaüddin Serdar'ın Postnormal Zamanlar Teorisi Çerçevesinde Toplumsal Değişim Sürecinde Din Eğitimi Üzerine Bir Değerlendirme*" isimli makalesi de Postnormal Zamanları genel hatlarıyla derli toplu ele alması bakımından önemli bir çalışmadır.⁵

Aynı zamanda Ertuğrul Döner'in "*Ziauddin Sardar'ın Postnormal Zamanlar Görüşü Üzerine Bir Değerlendirme*" çalışması da konu hakkındadır.⁶

---

³ Ulrich Beck, *Risk Toplumu, Başka Bir Modernliğe Doğru*, çev. Bülent Doğan – Kasım Özdoğan, (İstanbul: İthaki Yay., 2019), 356.

⁴ Saffet Kartopu, *Dini Yaşayışta Hayatı Sorgulama* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006).

⁵ Sümeyra Bilecik, "Ziyaüddin Sardar'ın Postnormal Zamanlar Teorisi Çerçevesinde Toplumsal Değişim Sürecinde Din Eğitimi Üzerine Bir Değerlendirme" *Amasya İlahiyat Dergisi* 13, (2019), 297-322

⁶ Ertuğrul Döner, "Ziauddin Sardar'ın Postnormal Zamanlar Görüşü Üzerine Bir Değerlendirme" *Third Sarajevo International Conference: Irregular Migration Towards Eu And Balkan Countries*, Recai Aydın-Yasin Ünvanlı (Bosna: 2017, FBA), 163-171.

2. ZİYAÜDDİN SERDAR VE POSTNORMAL ZAMANLAR TEORİSİ

2.1. Hayatı, Eserleri ve Entelektüel Arka Planı

Her fikir ortaya çıktığı bağlamında değerlendirilir ve bağlamının genişliği ölçüsünce değerlidir. Fikrin ortaya çıktığı zamanın, koşulların ve atmosferin bilinmesi anlam bütününe tamamlayan parçalardır. Bu sebeple çalışmamızda Ziyaüddin Serdar'ın hayatı, onun bakış açısı kazandığı noktaları görebilmemiz açısından önemlidir. Ayrıca bu bakış açısı din olgusunu onun çalışmalarında tespit edebilmemize yardımcı olacaktır.

1951 yılında Pakistan'da doğan ve henüz on yaşındayken İngiltere'ye ailesiyle beraber göç eden Ziyaüddin Serdar burada eğitim hayatını sürdürmüştür. Babası İngiltere'nin savaşta yaralanmış ekonomisini yeniden inşasına davet edilen işçilerdendir.⁷ Edebiyatla ilgili bir ailede, dînî eğilimlerini daha çok resmi olmayan kanallardan tamamlayan Serdar, sürekli ait olduğu toplulukları sorgulayabilme imkânı yakalamış, gençliğinden itibaren de yaşadığı bölgede dînî cemaatlere ve aktivitelere dâhil olmuştur. Her şeyden önce bir Müslüman ve göçmen kimliğini alan Serdar azınlıkların burada oluşturdukları küçük veya büyük dînî yapıların gerek itikadî olarak gerek fikhî olarak kendi İslam anlayışındaki çıkmazlarını görmüştür. Fes, Konya, Tahran, Bağdat, Şam, Amman şehirlerine seyahat ederek Doğu ülkelerinin politik, sosyal veya kültürel durumlarını yakından görmüştür. Daha sonra Hac araştırmaları merkezine katılarak beş yıl kalacağı Suudi Arabistan'a gitmiştir. Bu merkez hac ibadetinin gittikçe artan talebini, maneviyata ve doğaya en sadık şekilde, karşılamanın planlamasını yapmak üzere kurulmuştur.⁸ Suudi yönetiminin tarihi dokuya olan duyarsızlığıyla gittikçe işlevsiz bir moderniteye bürünen resmi hac yolculuğunun Hacc Araştırma Merkezi'nin amaçlarından gittikçe uzaklaştığını fark etmiştir.⁹ 1984 yılında gelecek araştırmaları ve planlaması uzmanı olarak Rabîtatü'l-Aleemi'l-İslamî'de bulunmuştur. Aynı dönemde Chicago'da Politika ve Gelecek Araştırmaları Merkezi'ni kurarak müdürlüğünü yapmıştır.¹⁰

Serdar'ın bugünkü seçkin profiline baktığımızda onu şekillendiren dört köşe taşından bahsedebiliriz: Pakistan, İslâm, İngiltere ve göç. Aslına bakılırsa bunlar aynı zamanda kendisinin de belirli bir arayış ve sorgulama sonucu ortaya çıkardığı toplumsal kimlikleridir. İlk olarak Pakistan'dan bahsedecek olursak Serdar kendini hep kökenlerinde tanımlamak çabasındadır. Bu çeşitlilik, onun da vurguladığı gibi, herhangi bir gruba aidiyeti konusunda onu çoğulcu kılmıştır: "Benim için kimlik her zaman

---

⁷ Ziyaüddin Serdar, *Cenneti Arayan Adam: Septik Bir Müslümanın Yolculuğu*, çev. İbrahim Kapaklıkaya (İstanbul: Mahya Yay., 2020) 29.

⁸ Serdar, *Cenneti Arayan Adam*, 154.

⁹ Ziyaüddin Serdar, *Mekke: Mukaddes Belde*, çev. İbrahim Kapaklıkaya (İstanbul: Etkileşim Yay., 2015) 432.

¹⁰ Serdar, *Cenneti Arayan Adam*, 217.

şekillendirilebilir olmuştur. Pakistan kökenli biri olamamayı bilinçli olarak seçtiğim zamanlar oldu.”¹¹

Bu çoğulculuk aynı zamanda onu tek bir gruba bağlı kalmaktan çıkarmıştır, hatta aksine bu gruplara kimi zaman yabancı olabilmıştır: “İşte benim ikilemim! Pakistan’la hiçbir şey yapmak istemediğimde, bana yapıyor. Pakistan’a yaklaşmak istediğimde bu beni tiksindiriyor, sık sık ondan tiksiniyorum. Yani sürekli zıt yönlere çeken devamlı bir çekişme var. On yıldır bu ikilemi pek az başarı ile çözmeye çalışıyorum.”¹²

Serdar’ın Pakistan’dan ziyade de *Güney Asyalı* toplumunu öne çıkardığını söyleyebiliriz. Bu topluma ait normları akrabalık ilişkileri, evlilik gibi konularda kabullenmiş ve zaman zaman modernite veya Avrupa kültürü karşısında savunmuştur. Bu durum onun fikirlerinde bu coğrafyanın etkisini destekler.

Pakistan ve genel olarak Hint alt kıtasındaki bütün bu farklılıklara rağmen dinî inanışların konservatör bir yapıda olduğunu söyleyebiliriz. Bu çevreleyici hal ise toplumun her yerine yansımıştır. Çünkü “Geleneksel toplumda din, kültürünün “bütüncül” (*holistik*) yapısına hâkimdir. Bu bakımdan bu tür toplumlarda din kurumu, kültürel normların özünü teşkil eden ve kültürün psiko-sosyolojik yönünü oluşturan inanç ve faaliyet biçimlerinden ibarettir.”¹³

İkinci bir yaptırım unsuru olarak da askeri yapı sayılabilir. “Ordu başlı başına bir yasadır”¹⁴ der Serdar.

Serdar Pakistan kültürünü derin bir aşağılık kompleksi olarak ifade ediyor. Bunun sebebi ise Pakistanlılığın *çinde bulunduğu fiziksel ve zihinsel bölgede hiçbir zaman yuvanın tesellisini ve rahatlığını bulamayan amaçsız bir avare benliktir*. Avarelikten kasıt çevresindeki Hint kültüründen İslamî farklarla, Araplardan Asyalı olmakla ayrışması ve sömürge durumunu kabullenmesidir.¹⁵ Fakat bu İslamî anlayış, daha sonra pek çok sorunun kaynağı olarak göstereceği üzere, Serdar’a göre şahısların kendi şahsi düşüncelerine dayanması bakımından sıkıntılıydı ve “Pakistan’ın İslam için yaratıldığını iddia edenlerin hepsinin, Pakistan’ın sadece kendi özel İslam türleri için yaratıldığında ısrar etmelerinin”¹⁶ bundan kaynaklandığını düşünüyordu. Netice de Pakistan bir şekilde tarihten koparılmıştı ve “Vahhabîlik, Pakistan’ın budanmış özüne mükemmel bir şekilde uyuyordu. Tarihten nefret eden tarih dışı bir ideoloji olarak Vahhabî olmak, tarihin çarpıtılması ve çarpıtılması üzerine kurulu bir devlete uygundur.”¹⁷

---

¹¹ Ziauddin Sardar, *A Person Of Pakistani Origins*, (Epub: C. Hurst & Co, 2018), 7.

¹² Sardar, *A Person Of Pakistani Origins*, 15.

¹³ Ünver Günay, *Din Sosyolojisi* (İstanbul: insan Yay., 2020), 414.

¹⁴ Sardar, *A Person Of Pakistani Origins*, 28.

¹⁵ Sardar, *A Person Of Pakistani Origins*, 25.

¹⁶ Sardar, *A Person Of Pakistani Origins*, 28.

¹⁷ Sardar, *A Person Of Pakistani Origins*, 35.

Bir kimlik arayışında birey ve bağ kurduğu yapı kadar şüphesiz çevrenin bu kimliğe bakışı da önemlidir. Serdar'ın yine birçok defa vurguladığı 7 Temmuz saldırıları¹⁸, öncesinde 11 Eylül saldırıları ya da Pakistan'da şeriat yasaları çerçevesinde yapılan infazlar ya da en özelde İngiltere'deki göçmenler bu kimliğe olan olumsuz algıları artırmıştır.

Kendi coğrafyasında benimsediği belirli şeyler vardır. Bunlardan biri Urdu dil ve anlatımıdır. Pakistan'dan uzak olduğu zamanlarda onu bu kültüre yaklaştıran şeylerden birinin Urdu şiiri olduğunu söyler. Kendisi için “varlığının temeli, ihtiyaç duyulan kelimelerin ve fikirlerin kaynağı Urdu şiiridir. Sohbet, kavramlarla güdülerle ve anlamlarla hayata anlamlılık ve ahenk katan şeylerle güreşirken bulunduğu o taşkınlık ve heyecanın kaynağıdır”.¹⁹ Yani aslında derin ve kadim Hint felsefelerini taşıyabilmesi bakımından dilin önemi vurgulanmaktadır. Ancak yine de birçok dilin karmasından şekillenmiş olan Urdu dilinin ve edebiyatının, kendini oluşturan Arapça, Farsça, Hintçe, Pencapça diller ile beraber Hint alt kıtasında bir dil birliğinin olamamasını doğurur.

Bir diğeri ise film kültürüdür ki, bu aynı zamanda bu bölge insanların kültürlerindeki dönüşümün göstergesidir. Ona göre Hint filmleri hem alt kıtaya bağlantı kurmakta hem de gelecek için bilinçaltı bir gündem sağlamaktadır: kaçınılması gereken sorunlar, ele alınması gereken sosyal meseleler, aranması gereken kültürel hedefler, İngiltere'de göçmen olmanın güçlendirilmesi yoluyla keşfedilecek ideolojik olasılıklar.²⁰ Ancak Hindular ya da Pakistanlılar, Sihler ya da Müslümanlar bu filmler potasında Serdar'a göre zaman içinde popüler kültürün birer aletine dönüşmüş, taşıdığı felsefi derinliği ve toplumsal rolü kaybetmiştir.²¹

Serdar ilk ayrılışının ardından yirmili yaşlarının sonuna kadar Pakistan'a dönmemiştir. Bu süre zarfında Pakistan için hiçbir şey yapmamış olmasından ötürü hissettiği suçluluk sebebiyle dönüşten kaçınsa da güçlü aile bağlarının bunu kaçınılmaz kıldığını söylemiştir.²² Onun bu kimliği benimsemesinde öne çıkardığı özelliklerden biri güçlü aile yapılarıdır.

Sonuç olarak Serdar Pakistan kimliğine dair gelişmemiş ülke gerçeklerini, hala oldukça güçlü olan aile yapısını, Hint felsefelerini ve mistisizmini, yaygın terör sorunlarını dile getirmiştir.

İslâm ise Serdar'ın tüm Müslüman çoğunluklu toplumları ele alabileceği yegâne araç olmuştur. Doğu coğrafyayı bu sayede bir bütün olarak görebilmiştir.

Serdar yaşamının çok büyük kısmını İngiltere'de geçirmiştir. Diğerleri gibi Avrupalı kimliği de onun düşünce hayatında önemli bir yere sahiptir. Avrupalılık Serdar

---

¹⁸ El- Kaide tarafından üstlenilen, ellinin üzerinde kişinin ölümüne ve birçok kişinin yaralanmasına sebep olan Londra Bombalamalarıdır.

¹⁹ Sardar, *A Person Of Pakistani Origins*, 174.

²⁰ Sardar, *A Person Of Pakistani Origins*, 93.

²¹ Sardar, *A Person Of Pakistani Origins*, 91.

²² Sardar, *A Person Of Pakistani Origins*, 11.

için göçmen kimliğini beraberinde getirmiştir. Her hangi bir sebeple yaşadığı yerden ayrılarak yabancı bir toplumun içinde bulunmak bu durumda kalan her birey için temel bir takım sosyal sorunu beraberinde getirmektedir. İngiltere'ye yirminci yüzyıl ortalarında göç etmiş Pakistanlılar için de aynı durum söz konusudur. Genelini dil, kültür ve inanç farklılığının oluşturduğu *göçmen sorunu* arka planında demografî, ekonomi, eğitim gibi etkenlere de sahiptir. Serdar İngiltere'deki Asyalıları genel göçmen kimliğinden bir farkla ayırmaktadır: dört yüzyıllık emperyal birliktelik. Bu, yoksunluğu tamamlamaya yönelik bir çaba olmakla birlikte gerçeklikten uzak değildir.

Serdar bu birlikteliğin görmezden gelinişi veya tamamen silinişini bir yargı olarak öne sürmüştür. İngiltere'nin Hindistan'da ve Hindistan'la yapılmasına karşılık olarak Hindistan'ın tarihi ve görüşleri ile İngiltere tarafından ve İngiltere ile yapılmasının bugün hiçbir yansıması yoktur ona göre.²³ Serdar'ın yönelttiği temel eleştiri aslında bir sömürge düşüncesindeki mağdur edebiyatından farklıdır. İnkâr sınırları içerisinde kaybolan bir kültür ortaklığı ve Hindistan'dan mülhem fikriyatın bugünkü İngiltere içerisindeki vurgusu oldukça önemlidir.

Sadece bir göçmen değil aynı zamanda uzun bir tarihi süreçte askeri²⁴ ve ekonomik destekçi olarak da Hindistan'ın İngiltere tarihindeki yokluğunu bugünkü öne çıkarılan göçmen sorunlarının bir parçası olarak gören Serdar post kolonyal dönem olarak kendilerini bu topluma dönüştürmeyi başarabilen bir yapı olarak görüyor. Aynı zamanda kendi mümeyyiz kültürel etkilerini yaşamaya devam edebilmenin bu topraklarda kendi başarıları olduğunu vurguluyor:

Aidiyet iki yönlü bir süreçtir. İngiliz Asya deneyimi, yalnızca Hindistan Yarımadası'ndan gelen insanların yanlarında getirdiklerinden ibaret değildir. Aynı zamanda ne buldukları, kendilerinden ve kendileri için ne yaptıkları ve Britanya'nın onlara ne yaptığı ile ilgilidir. Kimlik, İngiltere'nin çok önemli bir rol oynadığı çok sayıda bağlantı ve bağlamda şekillenir. Ama bana öyle geliyor ki Britanya hala farklılıktan korkuyor. Kendini dar ve dışlayıcı bir kimlik olarak gören çoklu kimlik düşüncesinden rahatsız olan bir millete ait olmak mümkün değildir. Ait olmak için dâhil olmalısınız; dâhil edilmiş hissetmek için tüm farklılıklarınızla ve çoklu kimliklerinizle kabul edilmeniz gerekir. Ben hayatım boyunca ait olmak için mücadele ettim ve yolda birçok engelle karşılaştım.²⁵

Gelenek, ırkçılık, aile ile ilgili her zaman var olan sorunlar, Asyalı ebeveynlerin geleneklerini çocuklara aktarma endişesi, çocukların çoklu kimliklerini anlamak için verdikleri sürekli mücadele, Asyalı aileyi bir arada tutan geniş aile bağları; çok kültürlü

---

²³ Sardar, *Balti Britain*, 215.

²⁴ Sardar, *Balti Britain*, 118.

²⁵ Ziauddin Sardar, *Balti Britain: A Provocative Journey Through Asian Britain*, (Epub: Granta Books, 2012), X.

bir toplumda azınlık olmanın getirdiği sorunlar, dinî yaşamlar²⁶ uzun yıllar Asyalı İngilizlerin genel problemleri olmaya devam etmiştir. Fakat bunların yanında diğer bir sorun da İngiltere'nin kendisi olmuştur: "Britanya'nın benim hakkımda ne yaptığı ve ne düşündüğü, benim Britanya hakkında ne düşündüğüm kadar önemlidir."²⁷ İngiltere'de ellili yıllardan sonra paternalizmin yorumu olarak "bir sömürgecinin yetiştirilme ve idare edilmeye ihtiyaç duyduğu anlayışı yaygınlaştı."²⁸ Bu tutumun küçük düşürücü ve bireyler üzerinde ötekileştirici bulan Serdar, süreci zorlaştırdığını dile getirmiştir.

Bütün bunlarla birlikte kimliğin benimsenmesi bir takım kabulleri de beraberinde getirir. Serdar İngiltere vatandaşı olarak buradaki çeşitliliğin, farklı kültürlerin kendileri olmalarına izin verdiğini, değerlerin tüm kültürler tarafından paylaşıldığını varsayar. Sonuç olarak her ne olursa olsun hazırda olan durumda İngiltere'yi birlikte şekillendirdiklerini vurgular.²⁹

Bir Asyalı, bir Müslüman, bir Avrupalı ve bir göçmen olarak Serdar'ın krizi, belirli yapılara sahip oluşunu ve ait oluşunu sorgulamaktır. Bu süreçte ortaya attığı fikirlerin altında bu krizin etkileri mevcuttur. Bir ayağı gelenekteyken moderniteyi dolaşmasının onun içinde bulunduğu stereotiplerden kaynaklandığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Serdar modern akımlara eleştirel bir yaklaşıma sahip olmakla birlikte, köktenci bir düşünceyi de kabul etmemektedir. Ona ait bir kitap değerlendirmesindeki ifadeler önemlidir:

Serdar'ın nerede durduğu ise, üzerinde durulması gereken önemli bir husustur. Serdar, gelenekçi ve modernist ekolleri çok ciddi bir biçimde eleştirirken, geleneksel kavramlara müracaat etmekte bu kavramların, özünden uzaklaşmadan ancak modern bir yaklaşımla, çağdaş Müslüman birey ve toplumun davranışlarını şekillendiren ve motive eden bir bakış açısıyla yeniden yorumlanmasını önermektedir.³⁰

Son olarak çalışmamızla alakalı olan *İslâm Medeniyetinin Geleceği* (1979), *Islamic Futures* (1985), *Rescuing All Our Futures: The Future of Futures Studies* (1998), *Gelecek* (2013), *Muslim Futures in Postnormal Times: Foresights for Trends, Emerging Issues and Scenarios* (2019), *The Postnormal Times Reader* (2019), *Emerging Epistemologies: The Changing Fabric of Knowledge in Postnormal Times*(2022) eserleri yazarın gelecek konusundaki eserleridir. Bunların yanında İslam anlayışları ve arayışı üzerine olan *Cenneti Arayan Adam* (2004), İngiltere de göçmen olmayı anlattığı *Balti Britain* (2012), Pakistan kökenlerini sorguladığı *A Person Of Pakistani Origins* (2018) yazarın otobiyografik eserleridir.

---

²⁶ Sardar, *Balti Britain*, 217.

²⁷ Sardar, *Balti Britain*, X.

²⁸ Sardar, *Balti Britain*, 103.

²⁹ Sardar, *Balti Britain*, 218.

³⁰ Metin Eken "Ziyaüddin Serdar, İslam, Bilim ve Kültürel İlişkiler", *Milel ve Nihal* 9/3 (Aralık 2012), 178.

2.2. Postnormal Zamanlar Teorisinin Gelişimi

Postnormal Zamanlar Teorisi gelecek araştırmalarının bir parçasıdır. Gelecekler araştırmaları alternatif gelecek senaryoları ile farklı konulardaki devam eden eylemleri gelecek açısından ortaya koyma çabasıdır. Bir bilim olduğu iddiasında değildir³¹; ancak senaryolar kehanet de bulunmaz, eğilimlerin ekstrapolasyonlarını veya uzman görüşü gibi yöntemleri kullanır. Buradan hareketle Postnormal Zamanlar Teorisi ileriye dönük toplumsal bir durum analizidir. Ziyaüddin Serdar'ın Scott Jordan, Jordi Serra Del Pino, John Sweeney ile birlikte ortaya koyduğu bu çalışmada Postnormal zamanı, postmodernitenin modernizm manifestosunun ardından sonra ve yeni bir sürecin başlangıcından önce bir ara geçiş dönemi olarak tanıtmaktadır. “Welcome to Postnormal Times”, ilk defa Serdar'ın, 2010 yılında *Futures* dergisinde bu konu hakkında yayınladığı makalesidir. Burada Postnormal Zamanlar “eski ortodoksların ölmekte olduğu, yenilerinin henüz doğmadığı ve çok az şeyin anlamlı görüldüğü bir ara dönem”³² olarak tanımlanmıştır. “Bildiğimiz herhangi bir geçmişe geri dönebileceğimize ve arzu edilir, ulaşılabilir veya sürdürülebilir bir geleceğe giden bir yola güvenimizin olmadığı bir zaman” da 4S ve 3C veya Postnormal hayvanat bahçesi gibi esaslar vardır. Postnormal zamanın temel karakteristiği ise cehalet ve belirsizliktir. Paradigma cehaletin türleri veya belirsizliğin katmanlarını veri olarak işleyen bir yöntem teklif etmektedir.

Teorinin ismi yeni bir buluş değil, bilim felsefesinden bir seçkidir. Postnormal adı ile yapılan ilk çalışma 1993'te Silvio Funtowicz ve Jerome R. Ravetz'in yine belirsizliğin doğası ve riskler hakkındaki “Since for the Post-normal Science” makalesidir. Bu çalışmanın klişeleşmiş alıntısı şudur: “Postnormal bilimi geleceklerin belirsiz, değerlerin tartışmalı, risklerin yüksek, kararların acil olduğu bir yer olarak düşünebiliriz”³³ Bilimin hakikati ortaya koyma misyonu problemlerine dâhil olan politik ve toplumsal bilgilere bağlı olarak duraklamıştır. Oysa acil çözümler belirsizliklerin netleşmesini bekleyemez. Belirli bir problemin çözümüne yönelik alternatifler, bu problemde etkilenen veya çözümden faydalanacaklar (kararla dâhil olan payları) ve yeni soruna dair belirsizlikler oranında artacaktır. “Daha önce bilimin kesinliği ve doğal dünyayı kontrol etme konusunda istikrarlı bir şekilde ilerlediği anlaşılırken şimdi bilim; risk ve çevre gibi politika konularında birçok belirsizlikle başa çıkmak olarak görülüyor.”³⁴ Şu durumda artık araştırmaların sorunları çözümlenmesi için normal metodolojinin dışına çıkarılmalıdır.

---

³¹ Serdar, *Gelecek*, 11.

³² Ziauddin Sardar, “Welcome to Postnormal Times” *Futures* 42/5 (Haziran 2010), 47.

³³ Silvio O. Funtowicz – Jerome R. Ravetz. “Since for the Post-normal Science” *Futures* 25/7 (Eylül 1993), 29.

³⁴ Funtowicz – Ravetz. “Since for the Post-normal Science”, 23.

Belirsizlikler ve karar payları derecelendirilerek uygun problem çözme stratejisi geliştirilir. Belirsizlikler üç derecede olabilir. “*Teknik olarak yanlışlık sınırındaki*” belirsizlik “uygulamalı bilimin” kapsamındadır. Belirli alandaki teknikler ve geleneklerle desteklenen istatistikler bu belirsizliklerin içinden geçen gerçekleri seçebilir ve çözüm üretebilir. Değerler veya güvenilirlik gibi karmaşık konularda ise belirsizlik ikinci seviyededir. Bu “*metodolojik güvenilmezlik sınırıdır*”. Bu araştırma bölgesinde, örneğin, tıp, mühendislik, öğrenilmiş sanat gibi, belirli alanlardaki uzmanların üst düzey becerilerine dayalı kişisel yargılar kullanılır. Üçüncü seviyedeki belirsizlik ise Postnormal seviyedir ve “*epistemolojik cehalet*” sınırında bulunur. Bu seviyelerdeki belirsizliklerin yönetimi için NUSAP kısaltması ile verilen bir sistem önerilir. “Nusap yaklaşımı, belirsizliğin bilimden uzaklaştırılmayacağı ilkesini somutlaştırır; ancak bu iyi bilgi kalitesi, belirsizliklerin iyi yönetilmesine bağlıdır.”³⁵ Buna göre bir niceliğin miktar, birim, hız, nitel değerlendirme veya etki alanları onun belirsizliğini derecelendirir. İşte bu Postnormalin karakteristiği olan belirsizliğin analizidir.

Belirsizlik düzeyleri aynı zamanda hizmet ettikleri amaçlara göre de sınıflandırılabilir. Bunlar sırayla uygulamalı bilgi bilim, profesyonel danışmanlık hizmetleri, Postnormal bilim araştırmalarıdır. Birincisinde sistem belirsizlikleri ve karar riskleri düşüktür. Uygulamalı bilim, temel/çekirdek saf bilimden doğar. “İster saf ister uygulamalı olsun son derece yenilikçi ve devrimci araştırmalar bu kategoride yer alamaz, çünkü [böylesi işlerin] sistem belirsizlikleri yüksektir. Çeşitli nedenlerden dolayı karar riskleri de vardır”³⁶ Bilimdeki tüm yenilikçi çalışmaları böyle ayırt edebiliriz. Yani Galileo veya Darwin gibi, geçmişteki tüm yenilikçi çalışmaları da buna dâhil edebiliriz. Bu bakımdan her zaman bilimlerin Postnormallerinde devam eden bir *riskli belirsiz yenilik* sürekliliği vardır.³⁷ Ve bunların hiç biri birinci sınıftaki kadar basit belirsizliklere sahip değildir.

İkinci düzey olan profesyonel danışmanlığa geldiğimizde problem artık bilim adamlarının tekelinden çıkmıştır. Toplum veya politikayı ilgilendiren bir problemin çözümü bilimin ışığında ele alınır. Tüm bunlarla birlikte buralarda karar vericiler her türlü kullanıcıyı içerecek şekilde genişletilmiştir.

Problem çözme sırasında kalite güvencesi temel bilim ve uygulamalı bilimde akran değerlendirmesinden oluşur. Profesyonel danışmanlık ve Postnormal bilimde ise kaliteli analizi kapsam ve kişiler bakımından değişikliğe uğrar. Kalite sadece ürünü değil süreci, kişileri, amacı da içermeye başlar. Böylece araştırmaya profesyonel olmayan kişiler de alınır ve akran değerlendirmesine katılır. Yani son iki basamakta *genişletilmiş* akran topluluğu değerlendirmeye başlar. Aynı şekilde uygulamalı

---

³⁵ Funtowicz – Ravetz. “Since for the Post-normal Science”, 24.

³⁶ Funtowicz – Ravetz. “Since for the Post-normal Science”, 32.

³⁷ Funtowicz – Ravetz. “Since for the Post-normal Science”, 27

bilimdeki tekrarlanabilir araştırmaların laboratuvarı profesyonel danışmanlıkta artık yoktur. Araştırma reel saha boyunca anlık devam etmektedir. Durumlar ve bunlar karşısındaki danışman yargıları benzersizdir. Bu benzersizlikte, aynı hastalık için farklı tedaviler gibi, zaman zaman politik konular söz konusu olduğunda, çatışmalar mümkündür. Ancak bu işin sonundaki kazançtan daha önemli değildir.³⁸

İyi bir örnek, deniz seviyesinin yükselmesinin küresel iklim değişikliği üzerindeki etkilerini hafifletmek için yapılması gereken önlemlerdir. Buradaki ‘neden zinciri’, insan faaliyetinin çeşitli çıktılarıyla başlar, biyosferde değişiklikler meydana getirir, iklim sisteminde değişikliklere yol açar, ardından deniz seviyesindeki değişikliklere yol açar (bütün bunlar karmaşık şekillerde ve değişen gecikme süreleriyle etkileşime girer). Tüm bunlardan, karar süreçlerine bilimsel girdiler sağlayacak bir dizi tahmin gelmelidir; bunlar, daha sonra geniş ölçekte uygulanması gereken politika tavsiyelerine katkıda bulunacaktır. Ancak tüm nedensel unsurlar aşırı derecede belirsizdir; tüm gerçekler ortaya çıkana kadar beklemek ise, başka bir ihtiyatsızlık olur.³⁹

Risk veya çevre gibi konulardaki belirsizliğin politik veya etik alana yayılması artık Postnormal bilimi gerektirir. Cehalet noktasındaki belirsizlik ve yüksek risk dâhilinde karar vermek Postnormal bilimin karakteristiğidir. Etik belirsizlikler aynı şekilde netleşmesi beklenmeyecek riskler taşıyabilir. Genişletilmiş akran toplulukları bilinçli halka yayılarak uzman görüşünü güçlendirecek bir kamuoyu oluşturulabilir. Bunun yanı sıra bu durum karşıt grupların eleştirilerini doğurabilir. Ya da tam tersi şekilde akran topluluğu da yanlı davranabilir. Anca bu öznellik zaten uzmanlar arasında da risklidir. Sonuç olarak “Postnormal bilimin uygulamalı bilim ve profesyonel danışmanlığın tamamlayıcısı olduğunu anlamak önemlidir.”⁴⁰

O halde normal bilim temel şekilde temel/çekirdek dediğimiz kısımdır ve bir miktar uygulamalı bilimin içerisinde bulunur. İsimlendirmenin ilham kaynağı olan normal bilim kavramını, bir bilim felesecisi olan Thomas Samuel Kuhn, paradigmatal bilim anlayışı içinde ortaya koymuştur. Kuhn’un *bulmaca çözme stratejisi* olarak gördüğü normal bilimde bilim adamları toplum veya ve siyasetten tecrit edilirken mevcut hâkim paradigmanın kapsamı dışında kalan birçok önemli sorun göz ardı edilir.⁴¹ Ta ki sorunlar büyüyerek bilimsel bir devrimi ortaya çıkarıncaya kadar ve devrim ile beraber yeni paradigma bilimsel metodoloji ya hakim olarak normal kabul edilir.⁴²

Kuhn, paradigmatal bilim anlayışı ile bilim tarihinde ve felsefesinde uzun yıllar devam eden çalışmayı ortaya koyan postmodernite savunusuyla akademik sağı

³⁸ Funtowicz – Ravetz. “Since for the Post-normal Science”, 30.

³⁹ Funtowicz – Ravetz. “Since for the Post-normal Science”, 38.

⁴⁰ Funtowicz – Ravetz. “Since for the Post-normal Science”, 42.

⁴¹ Ziyaüddin Serdar, *Thomas Kuhn ve Bilim Savaşları*, çev. Ebru Kılıç (İstanbul: Everest Yay., 2001) 39.

⁴² Thomas S. Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, çev. Nilüfer Kayış (İstanbul: Kırmızı Yay., 2021) 200.

eleştirmiştir. Postnormal zamanların en temelinde yer aldığını söyleyebileceğimiz anlayış dönem iddiası bakımından bir ortaklığı içermektedir.

2.2.1. Bilimsel Araştırma Konusu Olarak Gelecek

Bu noktada tekraren söylediğimiz gibi Postnormal Zamanlar Teorisi gelecek araştırmalarının içerisinde yer almaktadır. Bu sebeple teoriyi kapsamında değerlendirmek için gelecek araştırmalarından bahsedilmesi gerekmektedir.

Bilinen uzaydaki mekân ile birlikte iki bileşenden biri zamandır. Mekân-zaman matrisi tüm yaşamı içine alırken zamanın bilinmeyen kısmı olan gelecek köken olarak düşünce tarihi ile eşit bir geçmişe sahiptir. İlk insanlığın astroloji ile başlayan kehanet ilgisi diğer taraftan birçok Yunan filozofunun kendi dönemindeki değişim ve dönüşüme olan yakın ilgisi bunlara birer örnektir. Ütopik kurgular da geleceğin incelenmesine ve araştırılmasına dayanır. Platon'un Devleti'nden More'un Ütopya'sına kadar bu eserler var olan bir toplumun ideal geleceğini ortaya koymaya çabalar. Bu geleneğin bir devamı olan bilim kurgu yapıtların da gelecek çalışmalarının mazinden saymalıyız.⁴³ Bu sebeple gelecek araştırmalarının, kısmen ezoterik, aslen güçlü bir felsefe ayağı vardır.

Geleceği öğrenme çabası olmadan geleceği araştırmak mümkündür. Bu çabada temel saik toplumun nereden geldiğini ele alıp şimdiki bulunduğu yerden gidişatı tespit etmektir. Bunu yaparken aktif bir tarih okuması kullanılır. Toplumun kendi yapıp ettiklerinin geleceği oluşturduğu temel alınır ancak bu oluşumun tekli değil çoklu bir geleceklere gittiğini bilir. İşte bu alan Gelecekler Araştırmalarıdır.

Gelecek gelecek araştırmalarına ait çalışmaların tarihsel gelişimine baktığımızda ise 20. yüzyılın ortasından itibaren metodolojik sentezler ortaya çıkmıştır. “Bununla birlikte, geleceğe dair araştırmaların gelişmesine yol açan saik korkudur. Geleceğe ait araştırmalar, özellikle stratejik askerî üstünlük kazanmada bir vasıta olmak üzere 1950'lerde ABD'de ve Avrupa'da geliştirildi.”⁴⁴ Nihayetinde “gelecek araştırmalarının askeri ve istihbarat araştırmalarının bir dalı olması doğaldı: amacı, yeni bağımsız üçüncü dünya devletleri içindeki sosyalizme ve komünist bloğa doğru ilerleyebilecek gelecekteki olası sorun noktalarını, siyasi ve ulusal hareketleri belirlemektir.”⁴⁵

Amerikan askeri stratejisi için açılan RAND, ki hala bu kurum çalışmalarına devam etmektedir, gelecek çalışmalarının Amerika'daki çekirdeğini doğurmuştur. Buradaki strateji şefi Herman Kahn buradan ayrılarak Hudson Enstitüsünü kurmuştur. *Think Tank*ların ilk örneği olan bu kurum kendi oluşturduğu eğilim ekstrapolasyonlarını kullanarak gelecek çalışmalarını yürüten bir kurumdur.

---

⁴³ Ziyaüddin Serdar, *Gelecek*, çev. Ömer Furkan Şahin (İstanbul: Mahya Yay., 2018) 28.

⁴⁴ Süheyl İnaletullah, *İslam Ümmetinin Geleceği*, çev. Abdullah Yünel (İstanbul: İnkılab Yay., 1998) 20.

⁴⁵ Ziauddin Sardar (ed.), “Colonizing the future: the ‘other’ dimension of futures studies”, *Futures* 25/2 (1993), 180.

Aynı dönemler ve sonrasında Avrupa'da da uzun vadeli planlamaların devamı olan çalışmalar vardır. Buradaki kurgulayıcı sosyal düşünce geleneğinin de gelecek çalışmalarına büyük katkıları olmuştur. Goston Berger *ilerigörüm* kavramını ortaya atmış aynı zamanda 1957'de Paris'te *Prospective* isimli dergi yayına çıkmıştır. 1968'de, Hasan Özbek Han tarafından kurulan Roma kulübünün 1972 yılında yayınladığı *Büyümenin Sınırları* raporuyla gelecek çalışmalarının ve ilgilendiği sorunların duyulması ve yaygınlaşması sağlanmıştır. Birçok kanaldan beslenerek devam eden çalışmalar eleştiri ve fikir ayrılıklarını ortaya çıkarmıştır. Bu çeşitlilik aynı zamanda gelecek çalışmalarının karakteristik hale gelme riskini taşıyan ideolojik bağlılığının da önüne geçmiştir. Ancak gelecek Araştırmalarının gelişim Dünyanın her yerinde aynı şekilde olmamıştır. Sovyetler gibi komünist idarenin devam ettiği birçok yer, sistemin herhangi bir gelecek, değişim, iyileştirme gibi düşüncelere kapalı olması sebebiyle, çalışmalara fazla dâhil olmamıştır.⁴⁶

1973 yılında Dünya Gelecekler Araştırmaları Federasyonu kuruldu. Bu kuruluş alanın nihai kimliğine sahip olması için oldukça önemlidir. Böylece gelecekler araştırmaları, politik ve yerel akademisyenlerden oluşan kadrosunu daha küresel bir çalışma sahasında genişletti. Bir diğer dönüşüm ise çoğulcu bakış açısını destekleye isimlendirme ile olmuştur. Çalışmalara farklı dönemlerde ve farklı yerlerde birçok farklı isimle verilmiştir. Fütüroloji, kestirim uzmanlığı, gelecek araştırması, gelecek bilimi, ilerigörüm bunlardandır. İsimlendirmenin başlangıçtan bu yana değişmesinde farklı düşüncelerin etkisi olmuştur. Örneğin fütüroloji ismi, bu araştırmaların gelecek bilgisini ortaya çıkarmak çabası anlamına geldiği düşüncesiyle reddedilmiştir. Çünkü fütüroloji ismi geleceği var olan büyüklükleri (trendler gibi), şimdinin şartlarında değerlendirir ve geleceğin bilinebilir olduğunu varsayar. "Fütüroloji sadece kristal bakış ve fal bakmanın çağrışımına sahip olmakla kalmaz, aynı zamanda oldukça emperyalist çağrışımlara da sahiptir."⁴⁷ Fütüroloji ile benzer isimlerinden olan fütürizm ise bir 19. yüzyıl Fransız akımının ismi olduğu için kabul görmez. "'Fütürizm" açıkça belirli bir tür geleceğin kazanması (veya kaçınması) ile ilgilidir. "Gelecek hareketi" veya "fütürizm" den bahseden insanlar en başından beri nasıl bir gelecek istediklerini bilirler."⁴⁸ Öngörü, ileri görüş, prospektif gibi isimlendirmelerin statik, sabit bir anlamı ise, gelecekler araştırmalarının esnek ve değişken yapısını karşılamayacaktır.

Son olarak ise araştırma nesnesin ifade eden tamlayan ekinin tekil olması eleştiri konusu olmuştur. Bu manada "gelecek araştırmaları" kullanımı tek veya kaçınılmaz bir geleceğin varlığını iddia eden bir tavrın ürünü kabul edilmiştir. Avrupa merkezli bu yaklaşım, tek kurtarıcı olan teknoloji ve onu elinde tutan Avrupa'ya bağlı

⁴⁶ Serdar, *Gelecek*, 60.

⁴⁷ Ziauddin Sardar, "The Namesake: Futures; Futures studies; Futurology; Futuristic; Foresight - What's in a name?" *Futures*, 42/3, (2010) 178.

⁴⁸ Jim Dator, "Introduction: The Future Lies Behind! Thirty Years of Teaching Futures Studies" *American Behavioral Scientist*, 42/3 (1998), 306.

kolonizasyonun önkoşuluyla gelecek araştırmalarını çoğulcu perspektiften uzaklaştırmıştır. Gelecek araştırmaları ve diğer isimlendirmelerin kullanımları, çeşitli itirazlarla beraber, mevcutsa da “geleceklerin incelenmesine eklediğimiz etiketin bilinçli olarak açık, çoğulcu olması ve bakış açılarının çeşitliliğini vurgulaması gerektiğini”⁴⁹ düşünen çalışmamızın teorisyeni Serdar'ın da tavsiye ettiği kullanım (*Futures Studies*) Gelecekler Araştırmalarıdır.

Gelecekler araştırmalarında temel prensipler hakkında farklı görüşler ortaya konmuştur. Temelde çoğu ilke bir birini benzer ya da destekler şekilde bulunmaktadır. Bunlardan biri Jim Dator'a aittir. İlk olarak Gelecek Araştırmalarının geleceği tahmin etme gibi bir çabası olmadığını belirtir. Bunun yerine alternatif gelecekler ortaya çıkartılmalıdır. Dator ikinci olarak Gelecek araştırmalarının ürünlerinin kabul edilemez görünüşüne dikkat çekmektedir: “Yeni teknolojiler, yeni davranışlara ve değerlere izin verdiğinden önceki teknolojilere dayanan eski inançlara ve değerlere meydan okuyarak geleceğin karakteristiği olacak pek çok şey başlangıçta yeni ve zorlayıcı görünür. Genellikle ilk bakışta müstehcen, imkânsız, aptalca, “bilimkurgu”, gülünç görünür.”⁵⁰ Dator'un son ilkesi ise, aletler ile insanların birbirinin karşılıklı dönüşümünü vurgulayan, iletişim kuramcısı Marshall McLuhan'dan mülhemdir. Teknolojinin seyrinin geleceğin seyri olacağı ve diğer alanları etkileyeceği vurgulanır.⁵¹

Eleonora Barbieri Masini, ise gelecek çalışmalarının ilk olarak karamsar veya iyimser olmak konusunda bir tercih yapmaması gerektiğini söyler. İkinci olarak geleceğin verili olmadığı ve insan iradesi ile şekillenebileceği ilkesidir. Son olarak yine bir değil birçok geleceğin kabulü temel ilkelerdendir.⁵² Bir başka çalışma olan “Roy Amara'nın (1981) Gelecekler alanındaki öncülleri (gelecek öngörülebilir değil, gelecek önceden belirlenmiş değil, gelecekteki sonuçlar bireysel seçimlerden etkilenebilir)”⁵³ çoğunlukla kabul görmüştür.

Serdar da kendi çalışmalarında dört yasa belirlemiştir. İlk olarak Gelecekler çalışmalarının yapısı muzırdır. Bu ifade araştırma sahasının karmaşık ve genişliğini ifade etmektedir. Birçok disiplini konu edinmesine rağmen herhangi bir disiplinin içerisinde bulunmamaktadır. Ya da kendi bir disiplin olmamakla beraber kendini disiplinler üstü görmektedir. Bu durum onu bir kendininki dışında bir metodolojiye bağlı kılmaz. İkinci olarak gelecek çalışmaları farklılıklarla beraber bir bütündür. Serdar burada bir maxim olan MAD (mutually assured destruction) ifadesini kullanır. Üçüncü yasa ise, gelecekler çalışmalarının şüpheli olmasıdır. Sonsuz alternatif geleceğin varlığını ve bunlara eşit mesafede olduğumuzu kabul eder. Son olarak ise yine Serdar da

---

⁴⁹ Sardar, “The Namesake”, 182.

⁵⁰ Jim Dator, *A Noticer In Time*, (İtalya: Springer, 2019), 4.

⁵¹ Dator, *A Noticer In Time*, 4.

⁵² Serdar, *Gelecek*, 45.

⁵³ Matti Minkkinen, “Theories in Futures Studies: Examining the Theory Base of the Futures Field in Light of Survey Results” *World Futures Review*, 12/1, (Mart 2020), 17.

gelecekler çalışmalarının geleceği görme iddiasında olmadığı altını çizer. “Bu yüzden gelecekler çalışmalarının ilgi alanı bugündür. Bütün gelecekler faaliyetlerinin bugünle doğrudan ilgisi vardır: İnsanların algılarını değiştirebilir, onları tehlike fırsatlarından haberdar edebilir...”⁵⁴

Gelecekler çalışmalarının amaçlarına geldiğimizde Wendell Bell, sosyoloji gibi değişimin nedenlerini tespit etmeye çalışırken hedefleri, beklenenleri de belirlemeye çalışır. Gelecekler araştırmalarının bugündeki üç durumundan bahseden Bell, ilk olarak bugünde ne yapılacağını belirleme amacındadır, der.⁵⁵ Şimdide devam eden her işin sonucu gelecekte olan bir olaydır. İkinci olarak ise bu gün geçmiş, şimdi, gelecek doğrusunda şimdiki konumlandırmayı amaçlar. “Örneğin, bir bardağın yarı dolu mu yoksa yarı boş mu olduğunu bilmek istiyorsanız, bir hafta önce dolu olduğunu, dün üçte ikisinin dolu olduğunu, bugün yarı boş olduğunu ve muhtemelen yarından sonraki gün tamamen boş olacağını bilmenize yardımcı olur.”⁵⁶ Son olarak ise şimdinin beklentilerini geleceğin vaatleriyle dengelemeyi amaçlar. Nihayetinde;

Fütüristler, geleceği açmayı; yani insanların geçmişten ve bugünden daha iyi bir geleceğe ulaşmaları için onları güçlendirmek amacıyla belirsizlikten bir erdem yapmayı amaçlarlar. Fütüristler, insanlara geleceğin yaratıcı bir şekilde keşfedilebilecek açık bir ufuk olduğunu öğretmeyi amaçlamaktadır. Bu, aktif bir kişi için geleceğin aslında özgürlüğün başka bir boyutu olduğu anlamına gelir.⁵⁷

Sonuç olarak geleneksel tasnifte bir bilimin varlığı ve tarifi mevzu, mebadi, mesail, gayesi ile mümkündür. Her ne kadar gelecekler araştırmaları bir bilim olma iddiasında değilse de bu sistematik içerisinde bir tarif onun ahyarını ve efradını ortaya koyacaktır. Gelecekler araştırmaları, geleceği konu edininp, senaryo gibi alt başlıkta bahsedilen türlü araçlarla sürece bağlı olanı şimdide tahlil etmeyi amaçlar.

2.3. Postnormal Zamanlar Teorisinin Kapsamı

2.3.1. Hız, Geniş Ölçek, Dar Kapsam ve Eşzamanlılık (4S)

Postnormallikte olguların sahip olduğu dört norm hız, geniş ölçek, dar kapsam ve eş zamanlılıktır. Bunlar bilinen durumları normallikten çıkaran niteliklerdir. Hız gelişmelerin, iletişim ağının her geçen zaman ilerlemesi ile meydana gelmekle birlikte günümüzde ayak uydurmasının zorlaştığı bir ivmeye sahiptir. Bu durumu ifade etmek için, hızlanmanın hızı artmaktadır, diyor Serdar.⁵⁸ Hızın zamana yansıyan tarafı olan

---

⁵⁴ Serdar, *Gelecek*, 48.

⁵⁵ Wendell Bell, “An Overview of Futures Studies” *Knowledge Base Of Futures Studies*, ed. Richard A. Slaughter (Australia: DDM Media Group, 1996), 10.

⁵⁶ Bell, “An Overview of Futures Studies”, 13.

⁵⁷ Wendell Bell, “An Overview of Futures Studies”, 11.

⁵⁸ Sardar, “Welcome to Postnormal Times”, 56.

beklemek; iletişim, ulaşım ve günlük isteklerimizin çoğu için gereksiz hale geldi. Bu durumun doğal bir sonucu olan eşzamanlık Postnormal zamanların ikinci hâkim durumudur. Hız mesafeleri önemsiz hale getirdi. Böylece bir yenilik, değişim bütün yerlere çok hızlı, çoğunlukla aynı anda, ulaştı.

Bu durum üçüncü S'nin kendisini ortaya çıkardı. Haberler, salgınlar, gelişmeler küresel ölçekte meydana geldi. Geniş ölçek Postnormal zamanlarda karmaşa ve kaosa sebep olmakla birlikte imkân ve fırsat eşitliğini de sağladı. Son olarak ise her mesele bireylere kadar daralan bir kapsamda derinleşebilir hale geldi. Bu devamında yalıtılmış, birbirinden kopuk alanları ortaya çıkardı. Shakespeare'in vakit o kadar geç ki erken bile diyebiliriz, dediği gibi Postnormal zamanlarda da tüm bu aşırılıklar zıddına inkılab ederek bir dönüşüm içerisinde bulunuyor. 4S'yi bir Twitter paylaşımı ile açıklayan örnek dikkat çekicidir:

4S Twitter'da yazılan bir yoruma benzetilebilir. Bu "tweet" anında yol alarak dünyanın dört bir köşesine ulaşır. 280 karaktere sığdırılan bilgiler çeşitli bağlam, çıkarım, vurgu ve sonuç ifade edebilir. Bir yerdeki küçük olay uzak diyarlara oldukça benzer şekilde yansiyabilir ve yayılabilir. Yerel haberlerin çapları büyüyerek için birkaç saat içinde ulusal veya uluslararası manşet olabilirler. 280 karakter milyonlarca kişiye nefret, şiddet olduğu kadar dayanışma ve birliktelik duygularıyla da etki edebilir. Bir anda sözler üzerinden savaş çıkabilir. Yıllar içinde inşa edilmiş bir hayat uzak menzilli bir uçuş süresi içinde aniden yıkılıp mahvolabilir. Twitter dünya halkına, kimse farkına bile varmadan kendini yıkma ve yeniden yapma olası gücünü aşıladı.⁵⁹

2.3.2. Kaos, Karmaşa ve Karşıtlıklar (3C)

Postnormal zamanlarda *karmaşa* tüm alanlara yayılmış ve küresel bir boyut kazanmıştır. Karmaşıklığı ifade etmek için farklı ölçekler tanımlar geliştirilmiştir. Örneğin sistemin belirli bir sayının üzerinde uzmanlık gerektirdiği çalışmalar karmaşıktır. Benzer şekilde bir durum birçok ve disiplini yakından ilgilendiriyor veya bir yerde meydana gelen bir sorun diğer bölgeleri de etkiliyor olabilir. Karmaşıklık etkileşimle beraber artar. Bir salgının o bölgeye yapılan yabancı ziyaretlerle daha fazla bölgelere yayılması yerel bir sorunu daha da, hatta belki küresel boyutta, karmaşık hale getirir. Karmaşıklık bu zamanın her yerinde olduğundan dolayı onunla başa çıkmak için basitleştirmek sadeleştirmek kalıcı uygun bir yol değildir. Bunun için Serdar, Paul Anderson'un tavsiyesini vurgulayarak sistemi yalnızca tüm karmaşıklığı ile ele aldığımızda anlayabileceğimizi söylüyor.⁶⁰ Bunların hepsinden sonra girişik sistemler ve uygulamalar belki yeni değildir. Ancak Postnormal yeni diğer fenomenleri ile

---

⁵⁹ Postnormal Times (PNT), "4S's" (20 Nisan 2022)

⁶⁰ Sardar, "Welcome to Postnormal Times", 51.

birlikte çağın temayüz eden özelliği olmuştur. Düzenli karmaşa düzensiz karmaşa ayrımı da bu noktada önemlidir.

Yukarıda ifade ettiğimiz şekilde karmaşayı hissettiren şey *kaostur*. Kaosu meydana getiren şey ise birçok alıcı arasında aynı anda hızlı iletişimi sağlayan ağ dolanımıdır. İletişim bireyler veya kurumlar arasında olabilir. Bu ağlar internet, sosyal medya veya mesaj servisleri ile örülür. Örneğin, bir kişi aynı anda bir sağlık randevusu alabilir, işi ile ilgili bir ankete katılabilir, tek bir para transferi ile birçok satıcıdan alım satım onayı verebilir. Bu imkânların sağlayıcıları olmadan önce bütün bu işler kendisinin saatlerini, hatta günlerini alabilirdi. İşte bu basit bir kaotik durumdur.

Kaos en çok borsada belirgindir.⁶¹ Birbirine tamamen bağlı küresel para politikaları ve eş zamanlı birçok işlemle her an büyük değişimlere açıktır. Tüm diğer bağlı sistemler gibi burada da oluşabilecek küçük bir aksaklık tüm sistemi aksatır hatta çökertebilir. Toplumsal kaoslar ise daha gizli ilerler. Ancak kesinlikle eş zamanlılık burada da devam eder. 2010 yılında Serdar Ukrayna Turuncu Devrim’ni ve Lübnan Sedir Devrimi’ni örnek gösteriyor.⁶² Biz bugüne geldiğimizde 2013’teki Gezi Parkı Direnişini, 2018’den beri hala devam eden Sarı Yelekliler hareketini ya da 2016’da 15 Temmuz gecesi yapılan darbe girişiminin bastırılmasını büyük ağların eşzamanlı çalışmasının sonucu olarak oluşan kaoslar olarak değerlendirebiliriz.

Kaosun merkezinde bireyler vardır. İnsanın kendini ortaya koyma inancı ve hırsı, zamanın ona verdiği tehlikeli imkânlarla, kontrolden çıkma riskini içeriyor. Bu modernite sonrasında yaygınlaşan bireyselleşme düşüncesinin sonucuna ait bir durumdur. Büyük kaotik olayların arkasındaki sıradan insanlara dikkat çekiyor Serdar, “postnormal zamanlarda gerçekten birkaç zararlı birey dünyayı çöpe atabilir.”⁶³

Çelişki bilinen klasik tanımı ile iki doğru önermenin birbirini yanlışlamasıdır. Postnormal zamanlardaki c üçlüsünün sonuncusu olan çelişki, çatışma ve rekabetin doğal sonucudur. Serdar ve arkadaşlarının anlatımından yola çıkarak Postnormal çelişkileri iki farklı grup olabileceğini söyleyebiliriz: Bunlardan birincisi değişimin ortaya çıkardığı çelişkidir. Değişim Postnormal normlara sahip (hızlı, yaygın, özelleşmiş ve eşzamanlı) geometrik olarak (yani nicelik belirli bir miktarlara toplanarak değil çarpılarak) büyürken, ivme de artık hızın bir nesnesi haline gelir. Asıl çelişki ise hala hiçbir şekilde değişmeyen sabitlerdir. Sınıf ayrımı hala en modern kurumların ruhunda bulunuyor. Gıda üretimi ve lojistikteki süper teknolojiye rağmen hala insanların birçoğu açlık mücadelesini sürdürüyor. İletişimin türlü imkânlarına rağmen insanlar hala birbirlerinden habersiz, yalnızlık içinde yaşıyor. Diğer bir çelişki ise fazla bilginin cahilliği doğurması ile ilgilidir. Bilim ve teknikle her an doğanın, insanların, düşüncelerin bir sırrı çözülmektedir. Her yeni elde edilen gerçeğin yabancı

---

⁶¹ Sardar, “Welcome to Postnormal Times”, 53.

⁶² Sardar, “Welcome to Postnormal Times”, 54.

⁶³ Sardar, “Welcome to Postnormal Times”, 58.

olmamızdan dolayı ortaya çıkardığı cehalet evrendeki belirsizliği artırıyor. Bu ikisi, cehalet ve belirsizlik Postnormal zamanın iki karakter isteğidir.

Sonuç olarak bu üç özellik birbirinden kesinlikle ayrılamaz ve birbiriyle etkileşim içindedir. Karmaşa, kaos ve karşıt ilişkiler ise aslında evrenin varoluşundan beri gözlemlenen bir şeydir. Moral olarak kötü, çirkin ya da yanlış şeklinde yargılanmamalıdır. Örneğin karmaşık desenler gelişimin, kaos oluşumun, çelişkiler çoğalmanın sebebidir aynı zamanda. Postnormal zamanlarda bu özellikler 4S'ye ait normlar ile birlikte varlar. Onların farkında olmak gelecek senaryoları ve gelişmeler konusunda bize rehberlik edecektir.

2.3.3. Cehalet ve Belirsizlik

“Belirsizlik en emin olabileceğimiz tek şey olabilir ancak gerçek zor seçimleri tartışmak için ne rahat ne de henüz politik veya sosyal olarak kabul edilebilir bir temel değildir.”⁶⁴

Postnormal biliminin kurucularından olan Ravetz risk yönetimini, belirsizliklerle ilişkili olarak ortaya koymuştur. Belirsizlik normal bilimin elinde aşamalı olarak yok edilmesi gereken, gerçekliği saklayan bir durumdur.⁶⁵ Kuhn'un kuralları, girdileri belli bir bulmaca çözme işine benzediği klasik metodoloji de böyledi. Belirsizliklerin aşırı boyuta ulaştığı Postnormal bölgede riskler karar alabilmek için çok fazla hale gelir. Meselenin çevre veya politika olduğu bu noktada bilimsel metot yetersiz hale gelir.⁶⁶ Karşılaşılan bu yeni durumda uygun problem çözme stratejisi önerilir. Belirsizliği ve riskleri yüksek olan araştırmalarda *akran topluluğu genişletilerek* bu alanda uzmanlaşmamış kimseleri de içine alarak konu hakkında diyalog imkânı verilmesi gerekir. Belirsizlik hakkında tanımlama ve aydınlatma için yine Ravetz bir *öncü soru sistemini* öneriyor.⁶⁷

Öncü sorular Aristo'nun dört neden ilkesinin esinidir. Varlıkları dış dünyada tanımlayan maddi, formal, erksel ve fail neden ne, nasıl, niçin, ne soruları ile ortaya çıkarılır. Ravetz de problemin araştırma, tasarım ve keşif amacını taşıyan ne/nasıl, nasıl/neden ve ya eğer (*what if*) sorularını öncü sorular olarak vermektedir. Bunun gibi bilimsel birçok araştırma tarzı vardır. Bununla birlikte öncü sorular belirsizlik meselesinden yola çıkmıştır. İlk iki soru içeriğe bağlı bilgileri verir çoğu zaman ve birbirleriyle girişik haldedir. Üçüncüleri olan ya eğer sorgulaması akla gelebilecek tehditleri, ihtimalleri ve riskleri ortaya çıkarır. Daha önceden farklı olarak Postnormal

---

⁶⁴ Sardar, “Welcome to Postnormal Times”, 59.

⁶⁵ Jerome R. Ravetz, “Ignorance, Uncertainty and ‘What-If?’” *The Postnormal Times Reader*, ed. Ziauddin Sardar (ABD: International Institute of Islamic Thought - Centre for Postnormal Policy & Futures Studies, 2019)163.

⁶⁶ Serdar, *Thomas Kuhn ve Bilim Savaşları*, 56.

⁶⁷ Ravetz, “Ignorance, Uncertainty”, 161.

zamanlarda buna ihtiyaç duymaktayız. Çünkü belirsizlik cevabı geciktiriyor, riskleri barındırıyor ve zararı artırıyor. *Ya eğer* ise farazi olarak belirsizliklerin içindeki gerçekleri çıkarabilir. Bu sorgulama *genişletilmiş arkan topluluğunun* prensibi haline getirilebilirse uzun vadede evrene verilecek olası zararların, önüne geçilebilir.⁶⁸

Klasik bilimin tümevarımcı ahlakı, problematik çözümler sırasında bağlamı kaçırmaya veya ihmal etmeye sebep olur. Bunu reddetmeden, daha birçok kesin olmayan alternatiflerin farkında olmak ve doğru gidiş yolunun bir tane olmadığını görmek gerekir.⁶⁹ “Gerçekten de ya eğer diye sormaya alıştığımız ve deyim yerindeyse beklenmeyeni beklediğimiz zaman, tek bir bakış açısının herhangi bir durumun nasıl tam olarak yakalayamayacağını tam olarak anlıyoruz. Salt karmaşıklığın aksine gerçek karmaşıklık budur.”⁷⁰

Belirsizlik üzerine böyle bir sorgulama güvenlik meselesidir aynı zamanda. Bilimin sağladığı coğrafi, tıbbi, hukuki veya bilimsel alana dair bir konfor alanı vardır. Eskiden beri var olan birçok tehlike bu konfor alanında ortadan kalkmıştır. Gözden kaçırılan; artan belirsizlikler yeni birçok risk ve tehlike ortaya çıkartmıştır ve bilinen yöntemler bu alanlara müdahale edemez.⁷¹

Rasyonalite söz konusu olduğunda bilgi konusundaki birçok çalışmanın yanında cehalet araştırılması düşünülen bir şey olmayabilir. Ancak cehalet kaynakları, çeşitleri ve günümüzdeki sonuçları ile Postnormal zamanların belirsizlikten sonraki iki temel niteliğindedir. Çelişkiler başlığında ifade edildiği gibi artan bilgiyle beraber hep çoğalmıştır.

Cehaletin üç şekilde olduğu belirtiliyor: Bunlardan birincisi cehaletimizi farkında olmamaktır. Bu tehlikelidir, çünkü eksikliğin bilmemek veya tam olduğunu düşünmek telafi etmek için herhangi bir girişimde bulunmamaya sebep olur. İkinci bir cehalet ise zamanın ve değişimlerin cahili olmaktır. Bu durum Postnormal zamanın normları olan hız, kapsam, eşzamanlılık ve yaygınlık ile zamanın özelliği olan karşıtlık, karmaşa ve kaos ile düşünüldüğünde, cehaletin boyutlarının farkına varılabilir. Örneğin, okuryazarlığı olmayan bir insan kısa zaman önce, hayatının idamesinde büyük zorluklar yaşamazken, şimdilerde kendisini temel duyularından mahrum gibi görüyor. Zaman ilerledikçe cehaletin şiddeti artabiliyor. Öncesinde telefon kullanmamak bir tercih iken günümüzde birçok hayati işlem ağ bağlantısı ile akıllı cihazlardan gerçekleşiyor. Tüm dünyada bizi bekleyen risklerin neler olduğunu, her yeni bilgide biraz daha artan şekilde bilmiyoruz. Bu tıpkı genişleyen evren gibi ulaşılmaz bir hal alıyor ve cehalet asıl durum halini alıyor. Bir diğer cahillik ise aşırı bilgiden kaynaklanır. Bunu iki türlü ele alabiliriz. Öncelikle kişinin sahip olduğu fazlaca özelleşmiş bilgiler aynı alana ait diğer

---

⁶⁸ Ravetz, “Ignorance, Uncertainty”, 165.

⁶⁹ Ravetz, “Ignorance, Uncertainty”, 164.

⁷⁰ Ravetz, “Ignorance, Uncertainty”, 164.

⁷¹ Ravetz, “Ignorance, Uncertainty”, 164.

bölünmüş bilgileri içermeyebiliyor. Bu durumda kendi tecrübe ve çalışmalarına dâhil olmayan bu alandaki birçok bilgi onun için yoktur. Ya da aşırı bilgi bireyin çevresinde olabilir. Örneğin internet bildiğiniz bütün ansiklopedileri elinizin altına verir. Aynı şekilde birçok yeni gelişme ve artan bilgi yine sanal ağda yayılır. Bilginin çokluğu erişimin kolaylığı ve yanlış bilgiyle karışık halde bulunması sebebiyle edinilmeyi engeller veya ertelenebilir hale getirir. Bu da büyük bir cehaleti doğurur.

2.3.4. Postnormal Zamanlar Teorisinin Meseleleri / Post Normal Zamanların Hayvanat Bahçesi

Esasen post normal zamanlar teorisi gelecekler araştırmalarının bir parçasıdır. Post normal zamanlar içerisinde ele alınan trendler/eğilimler gelecekler çalışmalarının senaryolarını belirler. Trendler birer veridir. Bu verilerin ekstrapolasyonları senaryoları oluşturur. Senaryoda bu trendlerin ortaya çıkan sorunları farklı beklenebilirlik ve bilinebilirlik yapısına sahiptir. İşte Postnormal zamanların esaslarından olan hayvanat bahçesi yani siyah filler, siyah kuğular ve siyah denizaneleri bu sorunları sınıflandırmak için kullanılır. “Soruları analiz ederken temel zorluk kanıttır. Kanıt eğilimlerden daha önemsiz olsa da destekleyici veriler şarttır. Bu noktada bağlam ve bakış açısı kilit nokta olur.”⁷²

Üçü içerisinde hangisinin dönüştürücü olduğuna bakarsak “genel olarak, siyah filler için siyah kuğular için olduğundan daha fazla kanıt olduğu iddia edilebilir ve siyah kuğular için siyah denizanesi için olduğundan çok daha fazla kanıt. Yine de günün sonunda, hepsini tespit etmek için belirli bir tür araştırma, ihtiyaç halinde, özel bir bakış açısı gerekir”⁷³

Tablo 2.1. Üç grup sorunu ve oradaki anlatılardan yola çıkarak tablolaştırabiliriz.

	<i>Siyah Filler</i>	<i>Siyah Kuğular</i>	<i>Siyah Denizaneleri</i>
İlkesi	“Bilinen Bilinmeyenler”	“Bilinmeyen Bilinmeyenler”	“Bilinmeyen Bilinenler”
Kaynağı	Eksik Algılar	Eksik Bilgiler	Eksik Dikkatler
Öngörülebilirliği	Var	Yok	Yok Sanılıyor
Niteliği	Çoğu Zaman İstenmeyen	İstenen Ve İstenmeyen	Hem İstenilen Hem İstenmeyen
Tanımı	Meydana geleceği bilindiği halde beklenmedik durumlar	Meydana gelmesi beklenmeyen, bilinmeyen durumlar	Bilinen bir durumun beklenmeyen hızla büyümesi
Örneği	2017 ABD seçimleri	Sovyetler Birliğinin dağılması	Sars-Cov-19
Senaryoda	AB'nin dağılması	ABD-Çin Savaşı	Kapitalizm sonrası alternatif ekonomik modeller

⁷² Ziauddin Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times: Foresights fro Trends, Emerging Issues and Scenarios*, Sardar (ABD: International Institute of Islamic Thought - Centre for Postnormal Policy & Futures Studies, 2019), 117.

⁷³ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 119.

Yukarıdaki tabloda ilke olarak verilen ifadeler ABD savunma bakanı Donald Rumsfeld'in doksanlı yıllarda yaptığı bir açıklamadan mülhemdir:

Bazı şeylerin olmamış olduğunu söyleyen raporlar bana her zaman ilginç gelmiştir. Çünkü malumumuz olduğu üzere, bilinen bilinenler var. Ve yine malumumuzdur ki, bilinen bilinmeyenler de mevcut, yani bilmediğimiz bazı şeyler olduğunu bilmekteyiz. Ama aynı zamanda bilinmeyen bilinmeyenler de vardır, bilmediğimizi dahi bilmediğimiz şeyler. Ve şayet birileri, ülkemizin ve diğer özgür ülkelerin tarihini tetkik edecek olursa, en zor olmaya meyilli olan konular bu sonuncu kategoride olanlardır.⁷⁴

2.3.4.1. Siyah Filler

Siyah filler; meydana gelmesi için birçok delil olmasına rağmen varlığını görmezden geldiğiniz olaylardır. Örneğin öncesinde istatistikleri yapılmış olan seçimlerin gerçek sonuçları böyledir. Trump'ın 2017 yılındaki seçimlerde başkan olması bu şekilde bir siyah fil olarak yorumlanır⁷⁵. Siyah fillerin meydana gelmesinin sebepleri; meydana geldiği toplumların dar algısı ve bu meseleler için kapsamlı değerlendirmeleri yapamıyor oluşudur. Kavramsallaştırma ise bir tabir olan odadaki fil (*elephant on the room*) ve Taleb'in siyah kuğularından mülhemdir. Odadaki fil, İnsanların gözlerinin önünde, belli olan bir fenomeni inkâr etmemekle birlikte ısrarlı bir ortak bakış açısıyla görmezden gelmelerini ifade eder. Bu durum kimi zaman sorunun gittikçe büyümesine sebep olabilir. Siyah kuğuya geldiğimizde, bir sonraki başlıkta ele alındığı gibi, beklenmeyen şeylerin bir anda ortaya çıkışını içerir. Bu iki durumun birleşmesinden ortaya çıkan siyah fil, uzman ve bilginlerce olması beklenen veya bilinen şeylerin meydana gelmesiyle yaşadığımız şaşkınlığımızı veya hazırlıksız oluşumuzu ifade eder.⁷⁶

Peki, Postnormal zamanlardaki siyah fiiller nelerdir? Bunların başında Avrupa Birliği'nin dağılışı verilir.⁷⁷ Birçok çeşitlilik, sloganında olduğu gibi, birliği sağlamakta artık zorlanmaktadır. Kendi uygulamalarındaki aksaklıklar veya ekonomik alandaki çifte standartları kendi üyeleri için birliği işlevsiz kılmaktadır. Ya da Brexit'te olduğu gibi belli başlı bazı ülkeler birliğinin kendileri için ayrıcalıklı olmaktan çıktığını düşünmektedir. Bununla birlikte AB müktesebatı⁷⁸ üye ülke vatandaşları için hala

⁷⁴ "There are unknown unknowns", *Wikipedia*, (Erişim 29 Nisan 2023).

⁷⁵ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 118.

⁷⁶ Siyah fil tabiri Hindistanlı bir düşünür olan Vinay Gupta'ya aittir. Kendisinin Nisan 2009'da kendi blogunda kaleme aldığı "On Black Elephants" yazısını çalışmamız boyunca temin edemedik. <http://vinay.howtolivewiki.com/blog/date/2009/04>

⁷⁷ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 121.

⁷⁸ AB müktesebatı, Avrupa Birliği Müktesebatı (*acquis communautaire*), temel Avrupa Birliği anlaşmalarında ve diğer yardımcı hukuk kaynaklarında (tüzük, karar, yönerge vs.) yer alan kural ve kuramlar bütünü ifade etmektedir. "Avrupa Birliği müktesebatı", *Wikipedia*, (Erişim 29 Nisan 2023)

önemli bir muhafaza sağlamaktadır. Yani türlü aksaklıklara rağmen AB yasal ve politik açıdan güçlü bir kurumdur. Bu onun dağılma durumundaki paradoksudur. Serdar ve arkadaşlarına göre sözkonusu “çöküş olasılığı sadece belirli hedeflere ulaşmak için bir strateji ise, bir gün eninde sonunda aktörlerin elinden çıkıp gerçekleşebileceği göz ardı edilemez.”⁷⁹ Müslüman toplumlar ise olası bir dağılma sonrasında etkilenecek gruplar arasındadır.

Bir diğeri batının dünya üzerindeki otoritesinin sonlanmasıdır. 2008 ekonomik krizi ile başlayan süreç bunun bir göstergesidir Postnormal zamanlara göre. Aynı şekilde tüm dünyada süren savaşlar ve sıkıntılar karşısında Avrupa duyarsız kalarak içinde çekilmiştir. Bununla beraber Serdar ve arkadaşları er ya da geç Batı uygarlığının sonu geldiğinde tüm dünyanın bu işten şiddetli bir şekilde etkileneceğini belirtiyor.⁸⁰

Serdar ve arkadaşları demokraside meydana gelen değişim ve dönüşümün bir başka siyah kuğu olabileceğini belirtir.⁸¹ Demokrasi uygulamaları birçok defa halkın egemenliği olma anlamından ayrılarak şiddete ve ölüme sebep oldu. ABD seçimlerinde olduğu gibi insanların kandırılarak, seçime ve seçmenlerin iradesine yön verildi. Bunun yanında demokratik idare süreci de yönetilenlerin sesi olmaktan çok “çoğunluğun tiranlığına”⁸² dönüştü. Halk iktidara gelenlerin kendi seçmenlerine sunduğu imkânlardan faydalanmak için, tek bir yerde toplanmayı tercih etti. Bir başka açıdan ise demokrasi kendi felsefesine aykırı totaliter rejimler ya da diktatörlerle işbirliği yaptı.

Bütün bunlara rağmen demokrasi bir değişim içerisinde kendini yeniliyor. Birleşik Devletler ya da Fransa gibi birçok yönetim demokrasi anlayışlarını düzenliyor. Müslüman toplumlarda demokrasiyi bu süreç boyunca iyi değerlendirmelidir. İnsanların söz hakkına sahip olmaları marjinal görüşlerin ortaya çıkmasını sağlar. Seçim yapıları yönetime karşı ilgiyi doğurur. Bu konudaki eğitim ise bilinçli seçmen profilini ön plana çıkarır. “Batıdaki demokrasiler mecazi anlamda kendi ayaklarına kurşun sıkarken Müslüman ülkeler için büyük bir fırsat vardır.”⁸³

Toplumda, hali hazırdaki ağırlıklı olan yaş ortalamasının Avrupa’da yaşlılardan Müslüman toplumlarda ise gençlerden oluştuğunu biliyoruz (bkz. nüfus ve gençlik). Yaşlı vatandaşların bakımı onların rehabilitasyonu ve tedavisi toplumun refah göstergelerindedir. Çünkü kadın veya çocuk gibi herhangi bir gruptan farklı olarak yaşlı hizmetlerinin devlete veya toplumda görünürde herhangi bir dönüşü yoktur. Batı’nın bu konuda ekonomik ve siyasi yönlendiricileri sosyal refahı desteklemedi. Bununla beraber Müslüman toplumlara geldiğimizde ise yükselen sağlık standartları gibi sebeplerle de bu sorunlarla daha büyük oranla karşılaşılacaktır. Bozulan aile yapısı,

---

⁷⁹ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 123.

⁸⁰ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 124.

⁸¹ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 128.

⁸² Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 129.

⁸³ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 131.

artan doğum oranları ve nüfus problemleri hem yaşlı vatandaşları hem de tüm refah standartlarını etkileyecektir. Bu başlı başına bir başka siyah fiildir.⁸⁴

İlerleyen teknoloji, ilerleyen zamanı sadece hayatı kolaylaştıran, imkânları çoğaltan ürün ve verilerle etkilemeyecektir. Birçok sorunun kaynağı da ilerleyen teknolojik imkânlar olacaktır. Bunlardan biri robotların farklı şekillerde insanların yerine geçmesidir. Üretimde hızlı ve hatasız hem de tam zamanlı çalışma sağlayabilirler.

“Robotların kendilerini tamir edebilecekleri veya üretebilecekleri özerklik noktasında” insanların istihdam alanları daralmaya başlayacaktır. Devamında başlayan bir eleme süreci üst düzey becerilere sahip olanları seçer. Tamamen ona hizmet eden bu makineler insanı bu denli zora sokarken, üretilirken yapılan iyi niyetli basit bir taviz her şeyi etkileyecek bir siyah file dönüşebilir. Bu büyük gücü kontrol eden yasalar veya dengi bir başka yaptırımlar olmadıkça birinin yoğun güvenlik önlemi bir başkasının yok edici unsuru olabilir.⁸⁵

Bir başka mesele ise çevre ile ilgilidir. İnsanın yaratılıştan bağlı olduğu toprağın doğası bozulmaktadır. Tohum veya mahsul ithalatı gibi ekonomiye veya ürün kalitesine bağlı sebeplerle tarım ürünlerinin genetiği ile oynanmaktadır. Artan nüfusların ihtiyacına cevap vermesi için bol ürün veren, geç bozulan, haşerata dayanıklı sebze ve meyveler üretilmektedir. Diğer besin türleri de ucuz ve bol şekilde, zahmetli ve zaman isteyen elde yöntemlerinden farklı şekilde üretilmeye çalışılıyor. Hatta laboratuvarında üretilen sentetik etler veya gevreklerden sonra basit, lezzetli, bol enerjili ilaç gıdalar insanların beslenme alışkanlıklarını değiştirecektir. İslam inancının helal hassasiyeti, oruç kısıtlamaları veya kurban ibadetini ilgilendiren bu siyah fil Müslümanların günlük yaşam şekillerini değiştirecek ya da zorlayacaktır.⁸⁶

Aile toplumun en basit birimidir. Bilindiği gibi toplumsal bir değişim ya ailenin kendisini de içine alır ya da ailenin içinde başlayarak yayılır. Müslüman toplumlarda, Postnormal zamanlarda aile bilinen yapısını tamamen kaybediyor, çoğu aileler tek ebeveyne sahip. Gençler ailenin getireceği ekonomik ve sosyal sorumluluklar veya çocukları yetiştirecekleri ümit vermeyen bir gelecek sebebiyle aile kurmaktan çekiniyor. Bunun yanında kültürün informal eğitiminin sağlayıcısı olan aile büyükleri ya da komşular ve akrabalarla iletişim zayıflıyor. Eski aile yapısında bir arada yaşayan anneanne veya büyükbaba, artık uzak bir yabancı haline geliyor. Bunların hepsinin yanında diyor Serdar ve arkadaşları, cinsel yönelimler de değişiyor. İslam toplumu bu gibi durumları kabullenmese de engelleyemiyor.⁸⁷ Tüm bunlar Müslüman ailelerin hazırlıklı olması, düzenlemesi gereken büyük bir sorundur.

---

⁸⁴ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 133.

⁸⁵ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 136.

⁸⁶ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 145.

⁸⁷ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 149.

2.3.4.2. Siyah Kuğular

Bu kavram bir kestirim uzmanı olan Nassim Nicholas Taleb'e aittir. 1987'deki büyük mali krizi öngörmesi ve yazmış olduğu tahmin ve risk üzerine kitapları ile bilinen yazarın aynı adlı kitabında, siyah kuğunun *daha önce hiç kimse görmediği için* imkânsız sanılan ve mümkün olma ihtimali akla gelmeyen bir şey olduğunu belirtilir. Örneğin Avustralya'daki ilk görülen siyah kuğu, bir kuğunun rengine dair, o zamana kadar olan bütün yerleşik bilgi ve kanaatlerimizi yok etmiştir. Uzun süredir var olan bir algıyı, sadece bir aksi delilin, yok etmesini ifade eden siyah kuğuların üç temel özelliği vardır. Birincisi varlığına dair bir fikir dahi yoktur. Meydana geldiğinde tam anlamıyla beklenmemektedir. Veriler içerisinde ipucu olacak bir çıkarsama, kanıt yoktur. İkinci özelliği ise meydana geldiğinde büyük bir etki oluşturur. “Şaşırtıcı olan, tahminlerimizdeki hataların büyüklüğünden çok bunun farkında olmayışımızdır.”⁸⁸ Üçüncü özellik ise böyle bir olay meydana geldikten sonra geriye dönük bir çıkarım inşası başlar. Aslında bilinebileceğine dair verilerden işaretler gösterilir.

Siyah kuğular hiç hesapta yokken ortaya çıkıp bir mevcut düzeni denge durumundan çıkararak olaylardır. Gerçekten hiç beklenmemektedir ve öncesinde en ufak bir belirti veya farklılık oluşturmazlar. İnsanların tamamen hazırlıksız olması onları bu olayın getirileriyle birlikte ortaya çıkışındaki bileşenler üzerine yoğunlaştırır.

Bilinmezler ve belirsizlik, yani her an ortaya çıkacak olan siyah kuğular üzerine, bir yaşantı ve plan mümkün değildir. Hiçbir ipucu olmayan olayı beklemenin yarattığı toplumsal anksiyete, basit bir tümden gelimin sonucundaki toplumsal hataya düşmekten daha anormaldir. Ancak etkileri böylesi güçlü bu olayların çoğu zaman istemeyen sonuçları ortaya çıkabilir. Bu yüzden siyah kuğuların farkında olarak gözümüzü açmak temel ilke olmalıdır. “Önümüze çıkan fırsatları değerlendirebilmek iddialı bir hedef peşinden koşmaktan daha akıllıcadır.”⁸⁹ Belirsizliklerin karşımıza çıktığı iki bölgeden söz edilir: Birincisi çoğunlukla fiziksel sınırlamalara tabi basit alanlardır. Örneğin teknolojinin gelişmediği ilk zamanlar birinci bölgedir. Burada ölçeklenebilir nicelikler vardır. Örneğin kimi meslekler çalıştığın saat veya verdiğin emek ile değerlendirilir bu da bir insan için sınırlıdır. Böyle meslekler ölçeklenebilir. Ancak tersine bir kitabın ne zaman ne kadar süreyle veya kimler tarafından okunabileceğine dair bir alt veya üst sınır yoktur. Değerini belirleyecek bu nicelikler yazarın ölümünden sonra bile, ölçeklenemez. Ölçeklenemeyen bu nicelikler ikinci bölgeye, yani aşırılık bölgesine aittir. Burada bütün tesadüfi olaylar aşırıdır. Bütün siyah kuğular aşırılık bölgesinde meydana gelir.⁹⁰

---

⁸⁸ Nassim Nicholas Taleb, *Siyah Kuğu: Olasılıksız Görünenin Etkisi*, çev. Nazan Arıbaş (İstanbul: Varlık Yay., 2021), 13.

⁸⁹ Taleb, *Siyah Kuğu*, 13.

⁹⁰ Taleb, *Siyah Kuğu*, 62.

Aşırılık diyarını kimi zaman kendimiz oluştururuz. Nesnenin istikrarı bize deterministik bir delil gibi görünür. Bu sabitenin her zaman süreceği “teyit ettiği” önyargısına kapılırız. Oysa bu bir yanılgıdır. Riskleri unutturan bu "teyit önyargısı" siyah kuğuların çoğaldığı ikinci bölgedeki aşırılık diyarını kurar. “Örneğin satranç ustaları, tasarladıkları bir hamlenin zayıf kalabileceği noktalara odaklanır, acemiler ise aksine, yanlışlayıcı değil doğrulayıcı örnekleri ararlar.”⁹¹ Zihnimiz düzenli gidişatı onaylayan şeylere yatkındır. Nadir olarak gidişatın normalliğini kontrol etmek için anormal veya tersine bir yöntemi deneriz. Bu teyit önyargısını daha da zayıflatan bir şeydir ve zihnin konfor alanında kalmaya yatkınlığından kaynaklanır. Aynı sebeple veriler yanıltıcı şekilde yorumlanır. Siyah olmayan kuğuların yaygınlığı bize siyah kuğunun yokluğu için delil sayılabilir. Oysa “bu delil beyazdan başka bir renkteki nesnelerin kuğu olmamasının, kuğuların hepsinin beyaz olduğuna delil gösterilmesi ile aynı derecede absürttür.”⁹²

Postnormal zamanlarda siyah kuğulara da dikkat çekilmektedir. Bunlardan biri ABD ve Çin gerginliğidir.⁹³ Dünyadaki liderlik mücadeleleri ekonomik ağırlıklı gitmektedir. Bu potansiyel tehdit çok eskilere dayanmaktadır. Şu an Serdar ve arkadaşlarının her iki ülke için andığı devlet başkanlarından biri (Donald Trump) idarede değildir. Ancak riskin devam etmemesi için bir neden yoktur. Savaş her şeyden önce siber uzayda başlayabilir Serdar ve arkadaşlarına göre ve böyle bir savaşta dünyanın geri kalanı taraflarını belirlemek zorunda kalabilir. Böyle bir durumda Çin'deki Müslüman milletlerin zor durumda kalmasının muhtemel olduğunu ve enerji ihtiyacının dünya genelindeki artışı ve OPEC'e talebin artacağını vurgulanmaktadır.⁹⁴

Bu değerlendirmelerden üç yıl sonra 2022 yılına geldiğimizde ABD ve Çin savaşı değil, Rusya'nın Ukrayna saldırısı patlak verdi. Sebep olarak uzun yıllar süren Ukrayna NATO üyeliği süreci gündeme geldi (Levent, 2022). Yeni olmamış bir sürecin sonucu tahmin edilemeyen bir şekilde patlak verdi. Tam da bu sebeplerle yaşananlar bir siyah kuğu olmalıdır. Bir başka açıdan ise bunun çok öncesinde 2004'teki Turuncu devrimlerin içinde kaotik olarak var olup bugüne gelmiş olduğudur. Bu sebeple savunma için beklenen bir şey olsa da bu ansızın gelen saldırı bir Kara fildir. Aynı zamanda halkın beklenmedik direnişi ise büyü bir siyah denizanasıdır.⁹⁵

Ukraynalı bir Fütüristle bu çatışmanın patlak vermesinden sonra yapılan poliloglarda bu post normal durumu derinlemesine tartışılıyor. Olaydan artık bir sene sonra Postnormal zamanlarda Rusya'yı tartışırken öncelikle normal algılanan Rusya'nın ne kadar kabul edilebilir olduğuna dikkat çekiliyor. “Tarihsel olarak, Ukraynalılar

---

⁹¹ Taleb, *Siyah Kuğu*, 87.

⁹² Taleb, *Siyah Kuğu*, 88.

⁹³ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 152.

⁹⁴ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 152.

⁹⁵ Petro Sukhorolskyi - Jordi Serra del Pino, “надія Part 1: Welcome to Postnormal Times, Ukraine”, *Postnormal Times*, (Erişim 2 Mayıs 2023).

güncel olayları 1917-1921 olaylarıyla karşılaştırırlar ve mevcut durumun bir asır önce meydana gelen ulusal felaketten kıyaslanamayacak kadar iyi olduğu sonucuna varırlar.”⁹⁶

Bununla birlikte “dünya normal sonrası zamanlarda: son zamanlarda insanları çok endişelendiren birçok karmaşık şeyin çok daha az önemli hale”⁹⁷ geldiğinin belirtildiği polilogların bir başka kısmında düşünür acıyla açıklıyor: “Bu arada, Ukrayna halkının gerçek ölümleri,... makyajının nasıl taklit edileceğine dair bir *reelsten* sonra videolarda görünüyor. Sanki görüntüler, bu tür temsillerin sadece kurgulanmış mallar gibi görüldüğü kolektif bir Baudrillardvari simulakrın parçası haline geldi. Tam da bu Postnormal’dir.”⁹⁸ Gerçekten de olayın içindeyken bile bir camının arkasından izlemeyi tercih etmek bizi onun hâkimiyetine teslim etmekle kalmıyor. Duygularımız onun akış yoğunluğu ölçüsünde ya da her an bir alternatif mevcut bulunuyor. Zaman zaman ise aralıksız izlenenler karşısında gerçek olamayan bir felaketin geri dönülmez noktasında olduğu düşünülebilir.⁹⁹

Petrol kaynaklarının sınırlı kapasitelerine geldiğimizde, dünyanın enerji ihtiyacı için ümit vermemektedir. Temiz, bol ve ucuz yeni enerji kaynağı araştırmaları özellikle nükleer enerji üzerinde artmıştır. Füzyon tepkimeleri olarak bilinen yöntem ile ABD, AB, Rusya ve Japonya uzun yıllardır ilgilenmektedir (Sardar vd., 2019, 154).¹⁰⁰ Böyle bir gelişme, gerçekleşinceye kadar sadece milyar dolarların harcandığı bir çalışmadır, ancak sonuçlandıktan sonra bir siyah kuğuya dönüşecektir. Petrol ihraç eden ülkeler bundan ilk etkilenecek gruptur. Enerji dönüşüm çalışmalarına veya nükleer enerji araştırmalarına ilk katılma avantajını yakalamak önemlidir. Bununla birlikte böyle büyük kâr paylarını içeren bu çalışmada Müslüman ülkelerin de bu araştırmaların içerisinde bulunması kendi iradelerine bırakılmayacak hatta engel bile olunabilecektir.¹⁰¹

Postnormal zamanlarda bilginin üretildiği sistem değişiyor. Bir takım disiplinler artık ortaya çıktığı amaca hizmet etmiyor. Bazıları ise vadettiği sonuca ulaşamayan birer simya haline geldi. Bununla birlikte içerdikleri derin ve değerli müktesebat hapsoldüğü disiplinlerden çıkarılıp diğerleri ile bir araya getirilmesi gerekmektedir. Şimdiden birçok üniversitenin içerdüğü bölümleri birleştirme, ortak alanlar oluşturma kararı aldığını belirten Serdar ve arkadaşları, yükseköğretimdeki bu reformun bilimsel

---

⁹⁶ Sukhorolskyi, “надія Part 6: Has Postnormalcy Benefited Ukraine?”, *Postnormal Times*, (Erişim 2 Mayıs 2023).

⁹⁷ Petro Sukhorolskyi, “надія Part 6: Has Postnormalcy Benefited Ukraine?” *Postnormal Times*, (Erişim 2 Mayıs 2023).

⁹⁸ Elisa Menendez, “НАДІЯ Part 2: Characterising the In-Between”, *Postnormal Times*, (Erişim 2 Mayıs 2023).

⁹⁹ Elisa Menendez, “НАДІЯ Part 2: Characterising the In-Between”. *Postnormal Times*, (Erişim 2 Mayıs 2023).

¹⁰⁰ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 154.

¹⁰¹ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 155.

metodolojiye de yansiyarak doğu bilgi veya isabetli değerlendirmeye ulaşmayı sağlayacağını belirtiyor. Bu dönüşüm Müslüman toplumlar için bir fırsat olabilir. Eski disiplinler yerine onların farklı bütünleşmelerinden oluşan, kendilerinden doğan bir metodun sahibi olabilecekler belki de. Bu aynı zamanda dînî bilginin de gelişimine yardımcı olabilir. Ancak Serdar ve arkadaşları burada yeni disiplinler arası metodun göstermelik, işlevsiz bir yenilik olma tehlikesine de işaret ederek, *tekerleği tekrar icat etmemek gerektiğini* vurguluyor.¹⁰²

Akıllı zekâ, biyoteknoloji, siber saldırılar benzeri teknolojinin sebep olduğu birçok siyah kuğu vardır. Teknoloji gelişmiş imkânlarıyla hayatımızı kolaylaştırıyor, uzay gibi bilinmezlerimizi aydınlatıyor. Bu gibi sebeplerle seve seve hayatımıza girmesine izin verdiğimiz buluşlar bizi *aşırılık diyarına* taşıyor ve siyah kuğuları artırıyor. Örneğin artan veri birikimi ve nörolojik gelişmelerle insan yapısının en karmaşık birimi olan beyin, zaman geçtikçe biraz daha çözümleniyor. İlerideki herhangi bir zamanda beynin tamamen çözümlenmiş işlenmeye hazır hale gelmesi işten değildir.¹⁰³ Benzer şekilde vücut dokularımızın, bütün benzersizliği ve hassasiyetine rağmen, %100 uyumla üç boyut teknolojisi hammaddelerinden üretebilmesi, doku hasarı gibi kalıcı engelleri tamamen tarihi karıştırabilir.¹⁰⁴ Hepsinin nihayetinde hepimizin hayatına giren sanal gerçeklik bizler için yeni bir topluma işaret ediyor. Fiziksel varlığı olmayan toplantılar, oyunlar, etkinlikler veya gezilecek turistik mekânları hazırlıyor. Bacasız sanayisi ile önemli bir gelir elde eden birçok Müslüman ülke eğlence ve gezi mekânları için yeni düzenlemeler yapmak zorunda kalabilir. Burada örnek daha belirginleştirilebilir: “Daha kişisel bir bağlamda, kullanıcıların kendi hayallerini yaratmalarına olanak tanıyacak: Uzaya gitmek, Mordor’da orklarla savaşmak, Dünya kupası finalinde belirleyici bir gol atmak, İbni Batuta ile seyahat etmek veya oturma odasında Haccı deneyimlemek.”¹⁰⁵

Uzay kaynakları ise bir başka Siyah Kuğu olma ihtimaline sahiptir. Kaynakları tükenen dünyada ucuz ve zengin bir kaynak olarak asteroidler altın, iridyum, gümüş, osmiyum gibi veya demir, kobalt, manganez, alüminyum maddelerinin eldesinde kullanılmaktadır. Uzay madenciliği hammadde konusunda önemli bir yere sahiptir. Dünyanın tükenen cevherlerinin buradan telafi edildiği bu ticaret aynı zamanda bir riski barındırıyor. Dünyadaki varlıklarımızın kıymetini ve kayıplarımızın önemini düşürecek bir gelişme bütün çevre çalışmalarını geri dönüşüm çabalarını sekteye uğratabilir. Nihayetinde zengin Müslüman ülkelerin bu konuda biraz daha girişken davranarak

---

¹⁰² Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 157

¹⁰³ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 167.

¹⁰⁴ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 159.

¹⁰⁵ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 169.

bütçe ayırmaları onların bu işteki ilk tecrübeler arasında yer almalarını sağlayarak fırsatları elde ettirebilir.¹⁰⁶

2.3.4.3. Siyah Denizanaları

Siyah denizanaları normal bir fenomenin çeşitli değişikliklerle bir anda kontrolden çıkmasını ifade eder. Kavramın hikâyesi, çeşitli iklim etkileri sonucu sıcaklığı zamansız yükselen denizlerdeki denizanalalarının uygun koşullar sonucu bir anda çoğalması ile alakalıdır. Bu denizanalalarının kontrolsüz artışı kıyılardaki enerji santrallerini tehlikeye atar. Bu haliyle denizanalaları *bilinmeyen bilinenlerdir*. “Bildiğimizi ve anladığımızı sandığımız ama beklediğimizden daha karmaşık ve belirsiz olduğu ortaya çıkan şeylerdir.”¹⁰⁷ Siyah denizanalaları genelde uzun vadeli düşünülmemiş, geçici çözümlerin perdelediği bir sonuçtur.

Postnormal zamanlardaki dikkat çeken şeylerden biri ekonomik sistemin dönüşmesidir. Kapitalizm kârı dışındaki her şeyi tüketmeye gücü yeten bir sistemdir. 2008 mali krizindeki gibi zenginlerin daha da zenginleşmesi, neoliberal ekonominin hızını iyice artırdı. Kapitalizm piyasadaki patlamalar ve çöküşlerle büyüdü.¹⁰⁸

Bir başka konu yine biyoloji hakkındadır. Genler üzerine araştırma yapan öncü kuruluşlar bölgesel gen düzenlemeyi ucuz ve hızlı hale getirecek bir teknik üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu yöntemin patenti ile birlikte insan vücudunda farklı gen değişiklikleri yapılabilir. Geçtiğimiz yıllar İngiltere gibi bazı ülkeler insan genomu düzenlemelerine izin verdi.¹⁰⁹ Yani bunun yasal manadaki etik engeli kalktı. Genlerin değişikliği ile tedavisi henüz bulunmamış birçok hastalık tarihe karışabilir. Sakatlığa sebep olan mutasyonlar ortaya çıkmadan tespit edilerek engellenebilir. İnsanlar dışındaki genetik düzenlemelerle ise daha üretken, dayanıklı besinler ya da çevreye ve sürdürülebilirliği destekleyen yöntemler bulunabilir. Yalnızca tekil çalışma ve sonuçlarla sürüyor gibi görünen bu konu ciddi bir siyah denizanası olabilir. Gelişmeleri ilk yakalayan olmak yine bu konuda da önemli bir hamle olacaktır. Gene müdahale ciddi riskleri de taşıyor olabilir aynı zamanda. Estetik iyileştirmeler cerrahi operasyonlar yerine fenotipe ait gen değişikliği ile yapılabilir. Bu tür bir yaygınlaşma ve popülerlik bu pazarın piyasasını kızıştıracaktır. Aynı şekilde ebeveynlerin çocuklarına dair seçimleri, kısırlığa müdahale gibi ihtimaller nüfusu ve dağılımını etkileyecektir.¹¹⁰

Sosyal Medyada veya herhangi bir akıllı uygulamada “daha iyi hizmet, daha uygun reklamlar, ilginizi çekebilecek başlıklar...” gibi sınırı çok genişletilmiş, anlamı muamma izinlerle toplanan verilerimiz algoritma işleyişinin hammaddesidir. Bilinçli

¹⁰⁶ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 164.

¹⁰⁷ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 119.

¹⁰⁸ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 172.

¹⁰⁹ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 176.

¹¹⁰ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 177.

internet kullanımını için verilen temel eğitimde şu uyarı bilinir: “eğer bir şeye para ödememişseniz orada ürün sesiniz.” Toplanan birçok yaş, cinsiyet, milliyet bilgisi ya da tıklanma sayısı, izlenme yüzdesi, paylaşım çeşidi gibi genel veya bireysel verilerin kullanımında neyin iyi neyin kötü bir hizmet olduğu tartışmalıdır. Yine burada da ayırım yapmayı sağlayan bir ilke olduğu bilinir: “Toplanan veriler toplandığı yere daha işlevsel hizmet veriyorsa bu kullanıcının lehine kullanım, yeni bir hizmet pazarlamak için kullanıyorsa bir istismar kabul edilebilir.” Bununla birlikte algoritmanın işleyişi çok karmaşık ve katmanlı olabilir. Dolayısıyla çoğu zaman bu sınır çok muğlaklaşmış olacaktır. Benzer şekilde kullanıcıya uygun, ilgi çeken reklamlar ya da ilanlar kullanım süresini uzatmakla birlikte sonuçta kişiyi bir alana kapatmış olacaktır. “Sosyal körlük”¹¹¹ bizim düşünme şeklimizi, yaptığımız eylemleri şekillendirir. Kullanıcıdan aldığı tercih dönütleri ile yine onun tercihlerini kontrol edebilir oluşu bir döngüdür. Bu döngünün defalarca tekrarı standart bir algı oluşturacaktır. Seçim zamanlarından satış yöntemlerine kadar ciddi bir manipülasyona dönüşebilen bu durum önemli bir siyah deniz adasıdır. Algoritmanın “*bir sonraki dinlemeyi tavsiye ettiği müziğin*” dinleyici için çok uygun olması güzeldir. Ancak aynı ay içerisinde artarda binlerce kişinin aynı çalma sırasını kullanması fark etmediğimiz bir algısal kalıplaşma tehlikesidir. Burada yine özgün üretime dayalı eğitim ve bireysel karar alabilme birey için önemli hale gelecektir.

Bir başka biyoteknolojik bir siyah denizanası da ilaca direnç kazanan hastalıklardır. Dünya sağlık örgütü son yıllarda direnç artışının hızlandığını açıklamıştır.¹¹² Bunun başlıca sebebi yaygın antibiyotik kullanımı veya hatalı tedavi yöntemleridir. Günümüzde dirençli varyantlar hızla küresel ölçekte yayılmaktadır. Serdar'ın bu ifadeleri 2019 yılı öncesine aittir. 2022'de artık Covid-19 pandemisinin gerçek bir siyah denizanası olduğunu söyleyebiliriz. Pek çok görüş insanlık tarihi boyunca belirli aralıklarla ortaya çıkan pandemileri dile getiriyor ve bu da bazı raporlara göre beklenen siyah bir fiildir. Ancak “karmaşık ve davranışsal bileşenlerinin ani ortaya çıkışı ve hızlı genişlemesi göz önüne alındığında, siyah denizanası olarak da nitelendirilebilir.”¹¹³ Covid-19 salgının sürecine Postnormal perspektiften geniş yer verdiğimiz bölüm trendler kısmında yer almaktadır.

Bir diğer dikkat çekilmesi gereken konu jeopolitik olarak kritik yerleri tutan ülkelerden Balkanlar'dır. Balkanlar iki ucu birbirlerinden farklı siyasi, dînî karışıklıklar içerisindedir. “Milliyetçilik ve faşizmin hızla yeniden ortaya çıktığı göz önüne alındığında çeşitli Balkan devletleri arasında gelecekteki bir savaş göz ardı edilemez”¹¹⁴

Ülkelerin yönetiminin artan nüfus karşısındaki karmaşık düzenlemeleri merkezin zayıflayarak yerel idarecilerin güçlenmesine sebep olur. Bu ise İstanbul, Londra gibi

---

¹¹¹ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 182.

¹¹² Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 187.

¹¹³ Jordi Serra Del Pino vd., “The Postnormal Perfect Storm Part 2”, *Postnormal Times*, (Erişim 20 Mayıs 2020)

¹¹⁴ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 193.

büyükşehirlerin bağımsız bir yapı kazanmasını sağlar. Tam burada bir siyah denizanası saklanmaktadır. Küçük ama güçlü mahallî idare yapıları bir nicelikten sonra merkezi idare için bir tehdit oluşturabilir. Üstelik bu yerlerin kendine özgü ekonomik veya politik bileşenleri varsa bu risk daha da artabilir. Ancak bunu yanında “bir şehrin hükümetinin belirli bir bölgeyi ve yakınlarındakileri yönetmesi fikri, katılımcı demokrasiye destek sağlayacaktır. Ve demokrasi daha doğrudan ve etkili hale getirebilir”¹¹⁵

Postnormal zamanlarda, “savaşların kazananı olmaz herkes kaybeder.”¹¹⁶ Taraflar ekonomik, askeri ve kumsal düşüşler yaşar ve ne olursa olsun savaş, soykırım kaçınılmaz hale getirir. İslam dünyasında devam eden sonu gelmez çatışmalar ise İslam toplumunun sonunu getirebilir. Anlamsız desteklerle yıkıcılığı artırılmış sayısız terör grupları ve sahip oldukları doğruluk iddialarının önüne geçilmezse gelecekte bütün Müslümanlar savaş atlatmış, kayıplar vermiş veya yerinden edilmiş olarak travma içerisinde olacaklar. Bunun çözümü için mutlaka geniş görüş grupları poliloglar için toplanmalıdır. Bütün sebeplerin ötesini görebildiğimizde ise eğitim savaşların önüne geçecek uzun vadeli en etkili çözümdür.¹¹⁷ *Polilog* kavramı Bulgaristanlı bit psikanalist olan Julia Kristeva’ya aittir. Yetmişli yıllarda aynı adla yazdığı eserinde bunun çoklu mantık, konuşma ve varoluşları ifade ettiği belirtiliyor. “Neyi ve nasıl bildiğimizi paylaşmak için daha iyi ve daha eşitlikçi yollar bulmanın yanı sıra, hikayelerimizi oluşturmak ve paylaşmak için sürekli olarak işbirlikçi ve dinamik yollar aramalıyız.”¹¹⁸ Postnormal zamanlarda bu kavram çerçevesinde belirli konularda çeşitli ve çatışan görüşler çoğulcu bir perspektifle bir araya getirilmektedir.

2.4. Postnormal Zamanlar Teorisi’nde Ele Alınan Trendler

2.4.1. Nüfus ve Gençlik

Kıt kaynakların karşılayabileceği ihtiyaç kapasitesi geçmişte ve şimdide olduğu gibi gelecek için de oldukça popüler olan önemini korumaktadır. Geometrik büyümeye sahip olan insan nüfusu, Müslüman toplumlarda büyük hızlara sahiptir. Müslüman toplumdaki nüfus artışı doğurganlık ve ölüm hızının farkına bağlı *mutlak* olduğu gibi göç ve din değiştirmeye bağlı *görelî* de olabilir. Her ikisi de toplumların istihdam, beslenme, sağlık, ekonomi ve eğitim gibi hizmetlerini etkileyecektir. “Müslümanlar, dinen bağlı olmayan olarak tanımlanan insanlar da dâhil olmak üzere, önümüzdeki on yıllarda (hem mutlak hem de görelî) artması beklenen tek dînî gruptur.” Dünyanın

¹¹⁵ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 185.

¹¹⁶ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 196.

¹¹⁷ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 195.

¹¹⁸ Ziauddin Sardar - John A. Sweeney, “The Three Tomorrows of Postnormal Times”, *Futures* 75, (Ocak 2016), 113.

büyük çoğunluğunu müminlerinin oluşturduğu Hıristiyanlığın önümüzdeki otuzlu yıllardan itibaren düşüş eğilimine girmesi beklenmektedir. Bugünkü verilerimizde dünya nüfusunun;

- %31'ini 2.382 milyar ile Hıristiyan,
- %25'ini 1.907 milyar ile Müslüman,
- %15'ini 1.193 milyar ile her hangi bir dînî bağlılığı olmayan,
- %15'ini 1.161 milyar ile Hindu bireyler oluşturmaktadır.¹¹⁹

Bu vaziyetin birçok sağlayıcıları vardır. Artan büyük nüfusla beraber nüfusun çoğunluğunun gençlerden oluşması (Müslüman nüfusun %33 15 yaş altındadır.) beraberinde doğurganlığı da getirmektedir. Dünya genelinde Müslüman kadın başına düşen çocuk 2015'te 2,4 olması beklenirken, Doğurganlık değerleri genç nüfusun fazla olmasının yanında diğer dinlere kıyasla yüksektir. Burada genel kaideyi bozması bakımından Türkiye önemlidir: yoğun genç nüfusuna rağmen ülkemizde doğurganlık hızı oldukça düşüktür. Hükümet yetkilileri çocuk sahibi olmaları konusunda ailelere telkin ve teşvikte bulunmaktadır. Yine de doğurganlık hızı yükseliş trendinde değildir. Serdar ve arkadaşları bunun sebebi olarak yaygın bir sağlık sorunu veya gençlerdeki aile kurmaya veya çocuk sahibi olmanın sorumluluklarına dair bir kaygıya işaret ediyor.¹²⁰ Türkiye'de toplam doğurganlık hızı dediğimiz anne başına düşen çocuk sayısı Serdar ve arkadaşlarının tespitinden sonra da düşmeye devam etmiştir. 2018'de 2,00 olan değer 2022'ye geldiğimizde 1,70 olarak kaydedilmiştir. Kaba doğum hızı ise aynı yıllar arasında yüzde onluk bir gerileme yaşamıştır.¹²¹

Doğum oranının yanında bir diğer nüfus artış faktörü de sağlık ve yaşam koşullarındaki iyileşmelerdir. Bu sayede hastalığa bağlı ölümler ve ölü doğumlar azalırken, yaş ortalaması artar. Karşılaştırarak açıklayacak olursak, 2010 ve 2050 yılları arasındaki tahmini mutlak doğum artışı Hıristiyanlıkla benzer olmasına rağmen göreceli nüfus artışı Hıristiyanlık için değişmeden sıfırlanırken, Müslümanlarda artış eğimini korumaktadır. Bunun en önemli sebebi Hıristiyanlardaki yaşlı nüfus ve buna bağlı ölüm oranlarıdır.¹²² Günümüzde artık yetmiş bandında olan *boomer* nesli Avrupa nüfusundaki patlamanın artık etkilerinin geçtiğini göstermektedir.

Artan nüfusun kaynağı olan gençler dînî kimliklerinin yanında toplum hayatında farklı beklentiler içerisindedir. Bu çoğunluğun önümüzdeki yıllarda belirleyeceği yön Müslüman dünyasının geleceği üzerinde çok büyük etki yapacaktır. Örneğin Serdar ve arkadaşları,¹²³ Batı tarzı içerik üretiminin, menşe ülkelere nazaran, Arap ülkelerinde daha fazla olduğunu tespit eden bir çalışmadan bahsediyor ve kültürel özentinin gençler

---

¹¹⁹ Wikipedia, "List of religious populations" (Erişim 30 Nisan 2022)

¹²⁰ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 7.

¹²¹ Türkiye İstatistik Kurumu (TUİK), *Temel Doğurganlık Göstergeleri* (Mayıs 2022).

¹²² Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 6.

¹²³ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 9.

üzerinde kontrol edilmesi gerektiğini vurguluyor. Bunun yanında onların bu yönelimlerini otoriter bir ebeveyn gibi kontrol altına almaya çalışan devlet yönetimlerinin yaptığı kısıtlama ve denetimler gençler üzerinde kimliği gizlemeyi veya VPN (Virtual Private Network / Sanal özel Ağ: uzaktan erişim yoluyla farklı ağlara bağlanmayı sağlayan İnternet teknolojisi) tercihini ortaya çıkarmaktadır.¹²⁴

Genç nüfus hakkındaki bir diğer sorun istihdam sorunudur. Serdar Müslüman ülkelerde genç işsizliğinin dünya ortalamasının çok üzerinde olduğunu belirtirken gençlerin iş dünyasına veya piyasaya uzak kalmayı sağlayacak alanları tercih ettiğini ortaya koyuyor. Bu noktada sağlam ekonomik temellere sahip atılımlara yerine geçici çözümlerin toplumlara daha da büyük felakete götüreceği açıktır. Benzer bir durumun örneği, ülkemizde yakın zamanda yükseköğrenim tercihlerinde başarı kısıtlamalarının tamamen kaldırılmasıdır. Bu gençlerin herhangi bir başarı aranamaksızın devam ettikleri eğitim kademesinde biraz daha oyalanarak iş hayatını veya işsizlik problemini ertelemelerini sağlayacaktır.

İstihdam durumuna ışık tutması bakımında iş gücüne dâhil olmayan nüfus verilerine bakabiliriz. 2018 yılında 15-64 yaş arası için ölçülen bu değer yaklaşık yirmi dokuz milyon iken 2023 yılında artık otuz milyonu geçmiştir.¹²⁵ İş gücüne dâhil olmama oranlarını Avrupa ile kıyaslandığında en ülkemiz İtalya'nın da gerisine düşerek en alt sırada kalmıştır.¹²⁶

Son olarak bizim de burada dikkat çekmemiz gereken bir husus Serdar'ın ele aldığı istatistiksel verilerin devamlı doğumlar ve bireyler üzerinden olmasıdır. Kişilerdeki Müslüman kimlik veya bu toplumlardaki Müslüman yapı belki yine korunacaktır ancak dînî eğitim ve din ile ilgili politikalar bu ülkelerdeki nüfusun sayısal artışındaki kadar umut vermeyecektir. Bu görüşü desteklemek amacıyla gençlerde artan deizm probleminde dikkat çeken çalışmalar öne sürülebilir.¹²⁷

2.4.2. Çevre ve Yaşanabilirlik

Kâinattaki düzen Kur'an-ı Kerîm'de mükerreren vurgulanan konulardan biridir. Bu dengenin Allah (c.c.) tarafından konulduğu ve yaratılışın kusursuzluğu bu bağlamda ifade edilir: “Yedi göğü birbiriyle tam bir uygunluk içinde yaratan O'dur. Rahmânın yaratışında hiçbir uyumsuzluk göremezsin. Gözünü çevir de bir bak, bir bozukluk görebiliyor musun? Sonra gözünü tekrar tekrar çevir de bak; (kusur arayan) göz aradığını bulamadan bitkin olarak sana dönecektir.”¹²⁸ Allah (c.c.) kendi koyduğu dengeyi bozmamayı öğütler: “Göğü O yükseltti, denge ve ölçüyü O koydu ki dengeden

¹²⁴ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 9.

¹²⁵ Türkiye İstatistik Kurumu (TUİK), *İş Gücüne Dahil Olamama Nedenleri* (Nisan 2023)

¹²⁶ Sol Haber, “Türkiye ‘İşgücüne dahil olmayan nüfus’ oranında ilk sırada” (Erişim 25 Nisan 2023)

¹²⁷ Ekrem Demirli, “Deizm meselesi ve Tanrı hakkındaki bilgimiz”, *Fikriyat* (Erişim 5 Mayıs 2021)

¹²⁸ *Kur'ân Yolu* (Erişim 16 Nisan 2020), el-Mülk 67/2-3

sapmayasınız; Ölçüyü düzgün tutasınız ve eksik tartmayasınız.”¹²⁹ Müslümanlar için din ve iman bakımından korunması ve bu düzene uyulması öncelen en çevre, kendisinin vizyonunda önemli bir yere sahip olmalıdır.

Tüm dünyada mücadele edilen birçok çevre sorunu vardır. İklimle mücadele, temiz su teminatı, Hava kirliliği, çarpık kentleşme bunların en bilinenleridir. Artan nüfusla birlikte bu sorunların da büyüyor oluşu düşünülecek olursa, Müslümanlar için çevre sorunu dinlerindeki tavsiye ve emirlerin içerisinde hayati bir zorunluluktur.

Suudi Arabistan ve Kuzey Afrika ülkelerindeki su kıtlığı ile beraber neredeyse tüm Müslüman coğrafyasındaki temiz suyun bağlı olduğu daha fazla maliyet ve enerjinin önümüzdeki yıllarda daha da aratacağı, birincil çevre sorunlarından biri olarak ifade ediliyor. “Örneğin Yemen’de çiftçiler, daha önce elde ettiklerinin sadece üçte birini elde etmek için kuyularını 50 metreden fazla derinleştirdiler.”¹³⁰

Küresel ısınmanın etkisindeki sıcaklık artışı yine tüm dünyada enerjinin fazladan sarfiyatına yol açan başka konudur. “hâlihazırda bir dizi çevresel zorlukla karşı karşıya olan yerlerde çok yüksek düzeyde bir çölleşme kırılabilirliği göze çarpmaktadır.”¹³¹

Serdar ve arkadaşlarının dikkat çektiği konulardan bir diğeri, okyanusa kıyısı olan bölgeler için önemi hayati olan, deniz seviyesinin yükselişi ve Pakistan, Tayland gibi yoğun nüfuslu sahil bölgelerinin tamamen sular altında kalma riskidir.¹³²

Bu değerlendirmelerin sonrasında mali yeterliliğe sahip ülkelerin bu çevre risklerini düşürecek çalışmalar yapması mümkün ve gereklidir.

Kentleşme sorunu ise; kentli nüfus yüzdesi, nüfus artışı, büyük şehir sayısı, refah seviyesinin Müslüman ülkeler, dünya geneli, düşük orta yüksek gelir seviyelerindeki ülkeler bazında verildiği bir tablo (tablo1) olayın keyfiyetini ve ciddiyetini açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Anadolu fayının çevrelediği ülkemizde ise başka bir çevre gerçeği depremlerdir. Şubat ayında yaşanan Kahramanmaraş merkezli yedi üzeri şiddetindeki ardışık depremler çevresindeki Hatay, Adıyaman gibi ve diğer çevre illeri etkilemiştir. Tüm ülkede ilan edilen olağanüstü hal ve dördüncü dereceden yardım alarmı afetin yıkıcılığını ortaya koymuştur. Bu alarm derecesi yurtdışı dâhil olmak üzere bütün yardım ve desteğin kabul edildiği bir seviyedir. Sekseninci günde depremde can kaybı elli bini geçmiş ve hala bine yakın insan kayıp durumunda bulunuyor.¹³³ Depremin ardından ivedilikle tahliye edilen şehirlerde on binlerce binanın enkazı halen kaldırılmaya devam etmektedir. Bu bölgede böylesi bir depremin yaşanacağına olan beklenti hakkında çeşitli düşünceler var. Örneğin AFAD 2019 yılında il afet risk azaltma planı hazırlamış, bu plana ilk olarak Kahramanmaraş ve altı pilot il ile başlamış

¹²⁹ *Kur’ân Yolu* (Erişim 16 Nisan 2020), el- Rahmân 55/7-9

¹³⁰ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 11.

¹³¹ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 13.

¹³² Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 15.

¹³³ TRT Haber, “Depremde can kaybı 50 bin 783” (Erişim 27 Nisan 2023)

devam eden süreçte seksen bir il “tamamlanarak tüm Türkiye genelinde hazır duruma getirilmiştir.”¹³⁴ Bu planda ise Kahramanmaraş ili için deprem riskinin ön planda olduğu belirtilmiştir:

“Sonuç olarak, Kahramanmaraş yöresi ve çevresi, tektonik yapısı bakımından sismik aktivitesi yüksek olan birinci derecede deprem bölgesi içinde kalmaktadır. Bölge, diriliğini koruyan Doğu Anadolu Fayı ile Ölü Deniz Fayı’nın etkisi altındadır. Bu faylarda 200 yıllık bir enerji birikiminin olduğu ve sismik olarak oldukça yüksek bir potansiyel tehlikenin bulunduğu anlaşılmaktadır. [...] Bu da riski ve oluşacak hasar derecesini artıracak endişesini doğurmaktadır. Bunun yanında yerleşmelerin büyük çoğunluğunun çok zayıf zeminler üzerinde yer alması bu endişeyi daha da kuvvetlendirmektedir. Bölgenin çok uzun sayılabilecek bir durgunluk dönemi geçirmekte oluşu nedeniyle halk, olası bir deprem tehlikesinden habersizdir. Bu durum tehlikenin boyutunu bir kat daha artırmaktadır. Bu nedenle olası bir depremde can ve mal kayıplarını en aza indirmek için, meskun alanlarda zemin etütlerinin ayrıntılı olarak yapılması ve tehlikeli zonlardaki yapıların tahliyesi zaruridir.”¹³⁵

Bütün bunlardan sonra bu büyük çevre olayı bilim ve politika çevrelerince beklenen bir siyah fil olmalıdır. Bölge insanı ise kaybettiği yakınları, sosyal refahı ve ekonomik şartları ile ortaya çıkan beklenmedik siyah kuğunun etkisindedir. Ancak şiddetinin ve etkisinin büyüklüğü bakımından ise herkes için siyah denizaneleri ortaya çıkmıştır.

Tablo 2.2. Müslüman Kentsel Nüfus Verileri¹³⁶

	<i>% Urban</i>	<i>Growth</i>	<i>Largest Cities</i>	<i>Sanitation</i>
Muslim Countries	54	3.0	32	66
World	53	2.1	16	82
Low Income Countries	30	4.2	32	40
Middle Income Countries	35	2.5	14	79
High Income Countries	81	0.8	19	97

Müslüman ülkeler % 54 kentsel nüfusla orta gelirli ülkelere (%35) göre bu sorunla daha çok karşı karşıyadır. Aynı zamanda büyük şehirlerinin sayısı (32) orta gelir düzeyini (14) ikiye katlayarak yüksek gelirli ülkeleri (19) geçmiştir. Büyüme hızı ise (3,0) düşük gelirli ülkelere (4,2) yakındır. Yüksek gelirli ülkelerde büyüme hızı 0,8’dir. Son olarak refah düzeyini ifade eden halk sağlığı ise (66) orta gelirli ülkelerin (79) altındadır. Özetlenirse Müslüman ülkeler için kentleşme şimdiden büyük bir sorunken, kentleşme hızı da oldukça yüksektir; buna karşılık hazırlık ve altyapı ise çok düşüktür.

¹³⁴ İl Afet Risk Azaltma Planı (İRAP), “İRAP Hakkında”. (Erişim 27 Nisan 2023)

¹³⁵ Afet ev Acil Durum Yönetimi Başkanlığı (AFAD), *Kahramanmaraş İl Afet Risk Azaltma Planı*, (Kahramanmaraş: TC Kahramanmaraş Valiliği, 2020), 41.

¹³⁶ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 18.

2.4.3. Kirlilik ve Tehlike İçindeki Şehirler

Hava, su ve çevre kirliliği kentleşme ve hızlı nüfus artışının doğrudan bir sonucudur. Bu küresel ölçekte bir sorun olmakla birlikte ekvator bölgelerinde görülen şiddetiyle Müslüman coğrafyaları çok fazla etkilemektedir. “Kahire, Karaçi, Kuala Lumpur ve Jakarta gibi şehirler olağanüstü yüksek düzeyde kirlilik yaşıyor.” Kirlilik probleminin ölçülmesi ve çözümlenmesi için yapılan araştırmalar sorunun ciddiyetini ortaya koyuyor. (Sardar vd., 2019, 18)¹³⁷

PM2.5 ve PM10 ölçeği bunlardan biridir. PM2.5 havada bulunan 2,5 mikrometre büyüklüğündeki ve daha küçük partikülleri ölçmektedir. DSÖ tehlike sınırı olarak 300 mikrogram üzerini belirlemişken Küresel Güney’de yer alan bölgelerde 700 mikrogram seviyelerin üzeri ölçülmüştür. Bunlar yanmalı motorlar, enerji santralleri, fabrikalar ve orman yangınlarından kaynaklanmaktadır. Bir diğer ölçek olan PM10 ise PM2.5’a göre daha tehlikeli maddelerin tespitini yapar. Serdar her iki ölçeğin birleşiminin verdiği sonuçlardan yola çıkarak Tehlikeli Düzeyde Kirilenmiş Müslüman Şehirlerin çoğunluklu olarak Suudi Arabistan, Pakistan, Nijerya ve İran’da bulunduğunu veriyor.¹³⁸ “Bu şehirlerde sadece dolaşmak sağlık açısından sadece bir günde birkaç sigara içmenin eşdeğeri olabilir.”¹³⁹

Artan nüfus metropollerde atık miktarını da artırmaktadır. Dengeyi bozacak seviyelerdeki atıklar şehirlerde kalıcı hasara yol açabilmektedir. Serdar ve arkadaşları¹⁴⁰ insan yaşamına verdiği zararın yanı sıra bu şehirlerin kendi var olan stratejik ve tarihi önemlerine işaret ediyor: Metropoller ekonomi ve üretim bakımından ülkelerinin atardamarlarıdır genellikle. Bölgelerin artan kirlilik sebebiyle insanların yaşamasının mümkün olmadığı veya çok tehlikeli olduğu yerlere dönüşerek boşalması ve “hayalet şehirler” haline gelmesi Müslüman ülkeleri biraz daha çağının gerisinde bırakacaktır. Bir diğer bakımdan bu büyük kentlerin çoğu geçmiş zamanlarda da önemli birer bölge konumundaki yaşam merkezleriydi. Kirliliğin oluşturduğu zararlar; geri dönüştürülemeyen atıklar, kullanılamaz hale gelen su kaynakları, berraklığını çoktan yitirmiş kimyasal yüklü hava, şimdiden bu değerleri perdelemişken, şehrin kültürel kimliğini ve tarihi dokusunu tamamen yok edebilir. (Sardar vd., 2019, 20)¹⁴¹

Bu tehlikeye örnek olarak Kutsal mekânlar ve Müslümanlar için bir zorunluluk olan Hacc yolculuğu vurgulanıyor (Sardar vd., 2019, 20). İlerleyen yakın zamanda su kıtlığı veya sıcaklık artışı gibi etkenler bu farizayı hayat memmat tehlikesini içerir hale getirebilir.

---

¹³⁷ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 18.

¹³⁸ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 18.

¹³⁹ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 19.

¹⁴⁰ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 19.

¹⁴¹ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 20.

Çözüm önerilerine geldiğimizde tüm dünyanın ortak harekete geçmesi öncelikliyen Müslüman devletlerin bu çalışmalara katılması ve kirliliği azaltmak için gerek ekonomik gerek entelektüel gücünü sarf etmesi kendileri için gerekmektedir. Bu bağlamda iklimlendirme çalışmaları ve şehir planlamaları yapılmalı, yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımı teşvik ve tesis edilmelidir. Petrol zengini ülkelerin bu konuda geri durmaları problemlerini sadece bir süre erteleyen yararsız bir tutum olacaktır.(Sardar vd., 2019, 21)

2.4.4. Göç ve Mülteciler

Mültecilik Müslümanlar için tarihlerinin her döneminde tanıdık bir olgu iken son on yıldır vatandaşlarımızı daha da yakından ilgilendirir olmuştur. 16 Mart 2011'de başlayan Suriye iç Savaşı'nda Türkiye on yıl boyunca Suriye'den iltica eden insanları kabul etmiştir. Aynı şekilde savaş birçok Müslüman ülkeden insanların başka yerleşim alanlarına gitmesine sebep olmuştur. İlticanın başka sebepleri de vardır. Savaşın dışında bilinen bir diğer sebebi de yetersiz imkânlar içerisinde bulunan yetenekli veya başarılı insanların yaptığı beyin göçüdür. Bu şekilde bu parlak kimselerin gidişi “batıda kaybolmak” olarak yorumlanmaktadır.¹⁴² Ülkemizde de Avrupa ülkelerine ve Amerika'ya yapılan beyin göçü sık gündeme gelen bir konudur. Kendi sisteminde yetiştirdiği elemanlarının hizmet etmek üzere başka ülkeleri tercih etmesini istemeyen devlet yetkilileri bu konuda katı tutumunu korumaktadır. Diğer taraf açısından ise kalifiye elemanların yoğun mesai, kısıtlı imkânlar veya ekonomik sorunlardan dolayı daha rahat edecekleri yerleri tercih etmek zorunda kalmaları normaldir.

Bir diğer iltica sebebi de başka ülkelerde bir fırsat yakalama ümididir.¹⁴³ Bu kapsamda sözde ekonomik mülteciler kendi ülkelerindeki işsiz nüfusu oluşturur. 2013 yılında Müslüman ülkelerin 15-24 yaş arası işsizlik ortalamaları %19,9 olarak kaydedilmiştir. Ocak 2021 verilerinde ise ülkemizde aynı yaş grubu için işsizlik %24,7; istihdam oranı ise %30,1 olmuştur.¹⁴⁴ Her üç başlıkta da gördüğümüz gibi bu meseleler domino etkisi ile nüfus artışına hazırlıksız toplum düzeninden ileri gelmektedir. Bu husus ekonomi ve eğitim trendlerinde derinlemesine ele alınacaktır.

Mültecilerin yüzdelerine geldiğimizde ise dünya genelinde Müslümanın mülteciler çoğunluğundadır. 2017 yılında ki verilere göre 65 milyon yerinden edilmiş insanın 22,5 milyonu mültecidir ve bunların üçte ikisi Müslümandır.¹⁴⁵ Aynı kurumun 2021 yılı sonundaki verilerine göre ise mülteci sayısı 27,1 milyona ulaşmıştır. Burada

---

¹⁴² Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 23.

¹⁴³ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 24.

¹⁴⁴ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 24.

¹⁴⁵ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 25.

dikkat çekilmesi gereken nokta Avrupa'nın girişleri durdurmuş olmasıdır. Yani Mültecilerin çoğu yine Müslüman ülkelere sığınmış durumdadır.¹⁴⁶

Dünyada en çok mülteci barındıran ülke 2021 yılında 3,7 milyon ile Türkiye'dir.¹⁴⁷ Bu rakamın sadece kayıtlı mülteciler için olduğunu belirtelim. Politikadaki muhalefet kanadının ısrarla ortaya koyduğu rakamların da gerçekliği sorgulanabilir ise de gerçek sayı bunun bir hayli üzerinde bulunmaktadır. Örneğin 2020 yılı için Birleşmiş Milletlere bağlı Ekonomik ve Sosyal İşler Organizasyonu'nun verdiği toplam göçmen sayısı altı milyon, kayıtlı mülteci sayısı ise 3,9 milyondur.¹⁴⁸ Avrupa Birliği veya Birleşmiş Milletler ile yapılan bir dizi ortaklıklarla bu mültecilerin on yılı aşkın süredir burada istihdamı sağlanmıştır. Bu süreçte Suriyeli sığınmacıların büyük oranda topluma katılımı gerçekleşmiştir. Şahsımın bulunduğu şehrin 50 binin üzerinde (Şekil 2.1), çalıştığı eğitim kurumunun ise çoğunluklu Suriye vatandaşı bulundurduğunu düşündüğümüzde bu insanlar şehirlerin gecekondularına yerleşerek veya buldukları bölgeleri gecekonduya dönüştürerek yeni bir ekonomik alt sınıf meydana getirmişlerdir. İçlerinde eğitilmiş veya seçkin bir mesleği kendi ülkelerinde yapan bazı mübariz kimseler varsa da dil öğrenme veya bütünleşme konusundaki yetersizlikleri sebebiyle bu farkları önemsiz hale geldi. Bu gibi farklılıklarını en aza indirmek isteyenler ise örneğin, vatandaşlık kaydını alanlar mülteci sıfatına bağlı yardım ve korumalarının kalkması veya vergi yükümlülüğü gibi sebeplerle dezavantajlı konuma geçtiler veya yabancı personel kontenjanından faydalandıkları işlerini kaybettiler. Bu gibi durumlar onları bundan uzak tuttu. Her şeye rağmen zaman içinde mülteciler entegrasyonunu devam ettirdi. Türkiye'nin 2023 yılında gireceği başkanlık seçimlerinde 113 bin 654 mültecinin oy kullanabileceği kaydedilmesi bu durumun önemli göstergelerindendir.¹⁴⁹ Bunun yanında Türkiye'nin düşük ekonomik gelirli kesimini oluşturan insanlar ise eğitim, iskân veya istihdam alanlarında bir hayli birliktelikleri olan mülteci nüfus ile zaman zaman çatışma durumuna düştü. Aynı zamanda pandemi ve sonrasında yaşanan ekonomik bunalım ve pahalılıktan dolayı oluşan agresif tutum yine toplumun mültecilere bakışını zaman zaman olumsuz etkiledi.

Tarihin öğrettiği bir gerçek de şudur ki hiçbir göçün geri dönüşü olmamıştır. Politika ve kamuoyu olarak şu ana kadar geldiğimiz noktayı yargılamak zaman kaybı ve yararsız olacaktır. Yine toplumun dinî ve manevi bir takım duygularının dejenere ederek oluşturulan algılar da artık bir anlam ifade etmeyecektir. İnsanın kendi insanlık

---

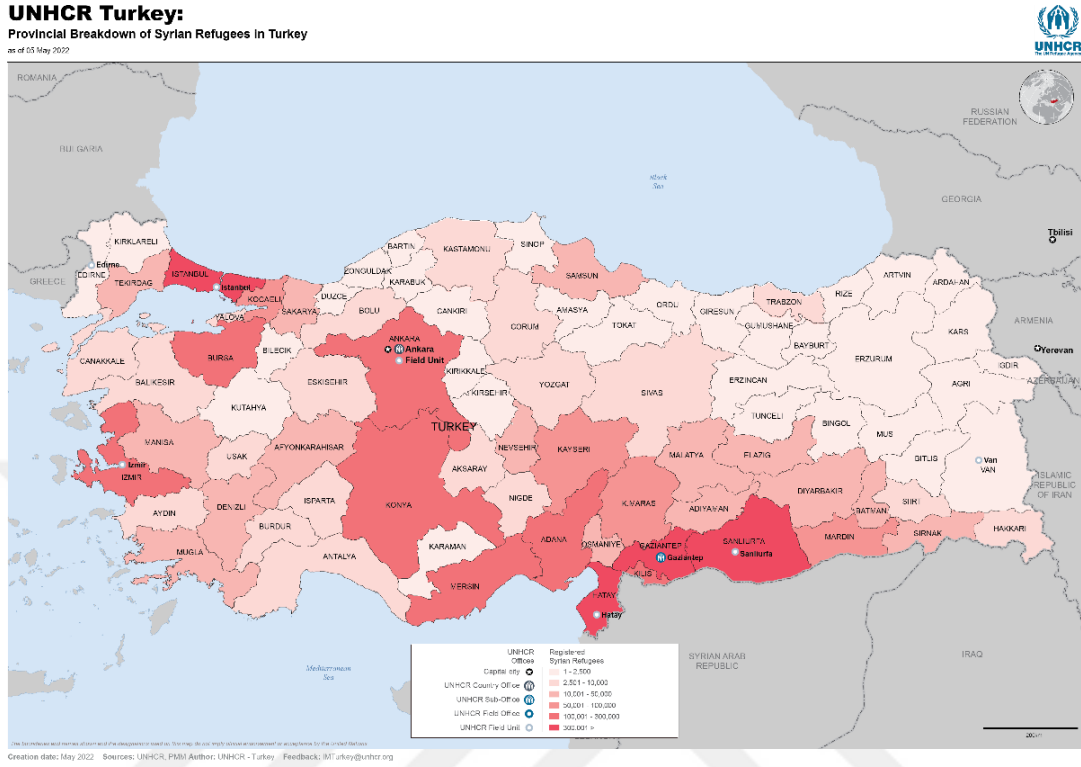
¹⁴⁶ United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR), "Global Trends Report 2021" (16 Nisan 2022)

¹⁴⁷ United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR), "International Migration 2020 Highlights" (15 Ocak 2021)

¹⁴⁸ United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR), "International Migration 2020 Highlights"

¹⁴⁹ Haber Türk (HT), "İçişleri Bakanı Soylu duyurdu! Bursa ve İstanbul'daki saldırıların failleri..." (Erişim 1 Mayıs 2022)

değerini göz önüne alarak fırsat ve imkân eşitliği ile politikalar geliştirmek yeni toplumun geleceği için daha verimli olacaktır.

Şekil 2.1. 2022 Yılı'nın Mayıs Aynında Türkiye'deki Suriyeli Mültecilerin İllere Göre Dağılımı¹⁵⁰

İltica doğası gereği bilinen, güvenli yollardan, kayıtlı gerçekleşen bir süreç değildir. “Avrupa’da 2013 ve 2014 yılları arasında 15.846 insan ticareti kurbanı kaydedildi, bunların 2.375 çocuğu. Bu mağdurların % 67’si seks işçiliği için alınıp satılırken % 21’i zorla çalıştırıldı kalanlar köleliğin çeşitli başka biçimlerini uğradılar.”¹⁵¹ Akdeniz açıklarında 2014’ten bu yana kaybolan göçmen sayısı yirmi binin üzerindedir.¹⁵² Sadece 2021 yılında 955 kişi Kanarya Adaları’na ulaşmadan öldü. (“Son Yıllarda Akdeniz’de Ölen Göçmen Sayısı”, 2021) Düşündüğümüzde savaştan dolayı iltica iki ölümden birini seçmekten farksız kalmamaktadır.

Bitmeyen savaşlarının sonucu olarak devam eden göçlerle Avrupa’da Müslüman nüfusunun yakın gelecekte artışını sürdüreceğini ve nüfus yoğunluğunun değişeceğini belirten Serdar, 2016’da Avrupa’da en çok Müslüman nüfusa sahip İsveç’in (25,8 milyon) 2050 yılında halkının % 20,5’ini mültecilerin oluşturması bekleniyor. Bu tür

¹⁵⁰ United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR), “International Migration 2020 Highlights”

¹⁵¹ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 25.

¹⁵² Voice of America (VOA), “İspanya Açıklarında Ölen Göçmen Sayısı İkiye Katlandı” (Erişim 20 Nisan 2022)

değişimler islamofobiyi körükleyebilir.¹⁵³ Müslümanların dinî kimliklerini yitirmesine yol açabilir.

Son olarak bir iltica sebebi olarak; çevre sorunlarından dolayı yaşanmaz hale gelen bölgelerde yaşayan insanların buraları terk etmek zorunda kalarak yakın gelecekte bu iklim mültecilerini ortaya çıkaracağını öngörülüyor.¹⁵⁴

2.4.5. Politika ve Yönetim

Yönetim dînî hayata muttasıl değildir. İslam herhangi bir yönetim biçimini kendine zorunlu kılmaz. Bununla birlikte toplumun dinî yapısı doğrudan yönetimin elindedir. Örneğin laiklik veya teokrasi gibi yönetimin dine karşı tavrı o ülke insanların dinî hayatını yaşama imkânı ortadan kaldırabilir veya tam tersine bir zorunluluğa dönüştürebilir. Müslüman toplumların geçmişten bugüne sahip olduğu birçok siyasi sistem başarı ile uygulanabilmiştir. Günümüzde toplumların bir kısmının şeriat sistemine olan talepleri bu yönetimin Ortaçağ öncesi Müslüman devletlerin yükselen dönemlerinde kullanılması ile doğrudan ilgilidir. Aynı sistemin farklı zamanlarda iyi ya da kötü bir uygulamaya sahip olabileceği düşünülmeden şimdi de toplumun ihtiyaçlarına, yeni bilimsel problemlere veya dînî hayata mükemmel uyum sağlayacağı algısını oluşturmuştur.

“Genelleştirilmiş, statik bir kamuoyu diye bir şey yoktur. İnsanlar bir sarkaç gibi bir uçtan diğerine hareket eder - daha fazla özgürlük özleminden daha fazla güvenlik özlemine, devletin muhtaçlara yardım etmek için müdahale etmesini talep etmekten, devleti hayatlarını kontrol etmekle suçlamaya kadar.”¹⁵⁵

Anlaşılabileceği gibi mesele, toplum idaresinin birey özgürlüğünden katı baskıya giden ölçeğidir. Bireyin özgürlük alanı devletin hafifleyen denetim ve kurallarına bağlıdır veya tam tersine devletin artan kontrolü ile birey gittikçe topluma karışmış aynılaşmış hale gelir. Bir araştırmada¹⁵⁶ kırk ülkenin yönetiminin demokratik ve otokratik oluşu -10 ve +10 arası bir ölçekle ortaya kondu. Bunlardan yarısı -6 ve +6 arası bir değer alırken on tanesi demokratik bir yönetim için +6'nın üzerine çıkabildi. Bu arada kalma durumunu yönetime dair bir istikrarsızlığın belirtisi olarak açıklanırken Türkiye'nin ise bu çalışmada 9'a yakın bir değerle demokratik bir yapıda olduğunu ortaya koyuldu.

“Avrupa Asya ve Afrika'da 37 Müslüman ülke insanının %63'ü demokrasiyi güçlü liderlere tercih ediyor.”¹⁵⁷ Bu yaklaşık bir değerdir. Bu çalışmada alınan diğer bir veri ise şeriat isteğidir. Avrupa'da yaşayan Müslümanlar arasında %20'ler seviyesinde

¹⁵³ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 26.

¹⁵⁴ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 26.

¹⁵⁵ Sardar, “Welcome to Postnormal Times”, 14.

¹⁵⁶ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 25.

¹⁵⁷ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 25.

kalan bu talep, Müslüman ülkelerdeki insanlar için %80'lerin üzerine bile çıkarken %64'ün altına hiç düşmemiştir. Bunun sebebi, tıpkı şeriat talebinde eski uygulamalara duyulan güven gibi, Avrupa ülkelerinde yaşayanların demokratik yönetime karşı kazandığı güvendir.

Bu başlık altında ele alabileceğimiz güncel bir durum yaşadığımız pandemi sürecinde devletlerin bu krizde sergiledikleri politik duruştu. 2020 yılının Mart ayında DSÖ tarafından küresel pandeminin ilan edilmesinden sonra Postnormal zamanların sayfalarında paylaştıkları tartışmalardan biri de yöneticilerin halkı bu salgın karşısında “sürü bağışıklığına” terk etmelerinin ya da icbar ile karantinaya almalarının tercih edilip edilmeyeceğidir.¹⁵⁸ Özgürlüğüne düşkün modern insan virüsün dağılmasının önüne geçilmesi adına evlere kapatılmayı veya zorunlu maske takmayı destekledi. Bunun yanında İngiltere bulaş riskini azaltmaya ve karantinaya dair bir kısıtlama veya kapanma tedbiri almadı yahut almayı geciktirdi. Nihayetinde bu durumun pandemide Avrupa'nın en fazla can kaybı yaşadığı ülke olarak İngiltere hükümetini istifaya götürdüğü söylenebilir.¹⁵⁹ Küresel ölçekte yaşanan bu durum, yönetim karşısında toplumun bütün ferdiyet kazanmasına sebep olmaktadır. Yapılan poliloglada öne çıkartılan bu duruma karşın birçok bölgede ölüm veya hastalık korkusunun oluşturduğu itaat ortamı her zaman homojen olmamıştır. Toplum zaman zaman bölünerek kendi içinde çatışmış. Pandemi gibi acil konularda doğrunun gecikmesi *belirsizliği* ortaya çıkarmıştır.

Bireylerin bir araya gelerek kendine has özelliklerini kaybederek oluşturduğu bütüne toplum diyoruz. Şahsi özellikleri kaybetme hakkındaki vurgu önemlidir çünkü dikkat edilirse toplumun yapı taşı bir insan değil ailedir. Toplumda bireye ait özellikler gözlenmez. Bu sebeple toplumların idaresinde bireysel değil toplumsal menfaatler göz önüne alınır. Tam da bu noktada birey toplumun içinde kendi tercihlerine yer bulduğu müddetçe özgür, kendi tercihleri topluma uymadığı kadar aykırı; toplum ise ortak eylemleri (ya da toplumun ortak hareketi diyebiliriz) arttığı nispette de baskıcı, eylemleri ortaklaştırdığı sürece de otoriterdir. Yaşadığımız pandemiye gelirse tüm toplumun kaosu tek bir insanın taşıyıcı olup tedbiri elden bırakmasına ya da tam tersine salgın seyrini yavaşlatma yalnızca tüm bireylerin sosyal mesafe, maske benzeri yollarla korunmasına bağlıydı. Can kaybını azaltmak bireyin kendi şahsi iradesiyle toplumsal davranmasına bağlıydı. Bunun devamında aşı uygulamaları geldi. Geleneksel ölü aşılar, canlı aşılar ya da mRNA aşıları ülkelerin tercihinde tedarik edilerek uygulanması yönünde kamu spotları hazırlandı ancak bu konuda bir tahakküm karantina yanlılarınca aynı derecede kabul görmedi. Belirli faz araştırmalarından sonra kamu kuruluşları veya

---

¹⁵⁸ Jordi Serra del Pino vd., “The Postnormal Perfect Storm Part 3”, *Postnormal Times* (Erişim 29 Nisan 2023).

¹⁵⁹ Hacı Mehmet Boyraz, “Öncesi ve Sonrasıyla Boris Johnson'ın İstifa Süreci” *Seta* (Erişim 29 Nisan 2023).

sinema gibi sosyal alanlarda aşı veya düzenli PCR testi şartı istedi. Yerel halka aşı zorunlu tutulmazken aşı konusunda en katı kurallar ise yabancı ülke vatandaşlarına uygulandı. Nihayetinde seçim zamanı yurttaşından destek beklerken onlar tarafından yargılanacaktı.

Bütün bunlar merkez komutayı güçlendirse de bu otoriter politika ilgisinin pandemi öncesinde var olduğu ifade ediliyor. Sağ partilerin güçlenmesi ve özgürlük ve insan haklarına bağlı eylemlerin kısıtlanması bunun göstergeleri olarak ifade ediliyor:

Göç, iş kaybı ve kültürel yayılma korkuları, tecrit ve ekonomik daralma ile daha da şiddetlendi ve demagoglarla aşırı sağcı popülistlere baştan çıkarıcı, basit gerici çözümlerin kabul edilmesini teşvik eden korku tellallığı yapan anlatıları dayatmak için verimli bir zemin yarattı. Artan belirsizlik, patlayarak yanan aşırılık ateşini körükledi. İnsanlar korktular ve belirsizlikleri azaltmak için mahremiyetten, hareket özgürlüğünden ve medeni haklardan vazgeçmeye razı oldular. İnsanların hayatları tehlikeyken kim bu kadar fedakârlıktan kaçınırdı ki? Halkın neredeyse tüm sosyal ve politik kurumlara duyduğu derin güvensizlik, bu tasarruf döneminde insanların yöneldiği diktatör liderlerin yükselişi için verimli bir zemin haline geldi. İnsanlar vizyoner bir liderlik umdular ama bunun yerine otoriter bir yönetim buldular.¹⁶⁰

2.4.6. Ekonomi ve Enerji

Artan genç nüfusun sebep olduğu istihdam ve kaynak problemi, buna bağlı ortaya çıkan çevre problemleri ve düzensiz toplumsal yapının bir döngü içerisinde olduğunu gördük. Ekonomi ise bilim ve enerji ile devam eden yeni bir döngünün başlangıcı olabilir.

Müslümanların devletlerin ekonomilerindeki ortak iki özellik ham madde ihracatı ve üretimdeki teknik yetersizlik sebebiyle dışa bağımlılıktır. Hammadde ihracatında en büyük pay, bazı ülkelerin ekonomilerinin temellerinden yükseldiği petroldür. Otobiyoğrafik romanında insanların petrol kaynakları ve ticarete bakışını şöyle ifade ediyor:

Bütün Müslüman arkadaşlarım sürekli olarak 'İslamî diriliş'in yaklaştığından söz ediyorlardı. Bu tür görüşmelerde eski görüşler tartışılırken, başarıya ulaşmak için güvendikleri araçlarının, yeni kazanılan maddi imkânlar olması, aslında bir çelişkidir. 1960 yılında OPEC'in (petrol ihraç eden ülkeler örgütü) kurulması ve bu örgütün 1970'li yılların başında bir küresel güç olarak ortaya çıkması ufukta görünen 'rönesans'ın bir işareti olarak görüldü. Petrol gelirleri Ortadoğu'yu dönüştürecek ve İslam'ı yeni bir yörüngeye sokacaktı.¹⁶¹

---

¹⁶⁰ Del Pino vd., "The Postnormal Perfect Storm Part 3".

¹⁶¹ Serdar, *Cenneti Arayan Adam*, 141.

Petrol ile zengin olmuş GSYH oldukça iyi ülkelerin UNDP tarafından yayınlanan insanî gelişim endeksine dikkat çeken Serdar ve arkadaşları, eşitsizliğin büyük farklarına rağmen lüksün de iyi bir yaşama eşit olmayabileceğini ifade ediyor.¹⁶² Petrole bağlı ekonomilerin geleceğinde iki husus öne çıkar: Birincisi tüm dünyadaki tüketilen enerjinin dönüştürülebilir olana kaymasıdır. Yerel bir değerlendirmede bulunacak olursak TÜİK verilerine göre 2020 yılında %3,4 olan hibrit araç oranı 2022 yılında %9,3'e yükselmiştir.¹⁶³ Geçen süreçte bu araçların batarya dolun istasyonları hızla yaygınlaştırılmıştır. İkincisi ise sınırlı bir enerji kaynağı olan petrol yataklarının tükeniyor oluşudur. Bazı Müslüman ülkeler bu konuda farklı bir ekonomik model belirlemeye çalışırken çoğu durumu görmezden geliyor. Elli sekiz ülkenin kaynak yönetimini inceleyen bir araştırmada on dokuz Müslüman ülkeden üçü hariç hepsi 100 üzerinden yapılan puanlama da 50'nin altında kalmıştır.¹⁶⁴

“Ekonomik bakımdan Müslüman ülkeler bir araya toplanmayacak kadar çeşitli”¹⁶⁵ oluşu bu konuda sınıflandırma problemidir. Ülkeler genelinde gelir düzeyi, devletlerin ekonomi yaklaşımı, ekonominin gelir kaynakları, dışarıya bağımlılık dışında herhangi bir ortak noktada birikme göstermemektedir. Hammadde veya kalifiye eleman kaybının yanında Müslüman ülkeler üretim bandında da özgün veya talebi karşılayacak durumda değildir. Know-How dışında kalan grup bizim üretimimizdir. “Yukarıdaki zorluklara rağmen, birçok Müslüman ülke ekonomik stratejilerini güçlendirmek için çok çalışıyor. Bazıları petrol sonrası ekonomiye giden yollar ararken, bazıları üretim kapasitelerini çeşitlendiriyor. Ancak çok az sayıda Müslüman ülke kendi bilgi sermayelerini geliştirerek bu dönüşümlerden geçmektedir.”¹⁶⁶ Serdar G20 de bulunan üç Müslüman ülkenin diğer Müslüman ekonomiler gibi hizmet sektörü yerine ağır ve hafif sanayiye yönediklerini vurguluyor.

Son olarak tüm dünyayı olduğu gibi Müslüman ekonomileri de kapsamına alan akıllı teknoloji ve internettir. En temelde bu değişimin meydana getirdiği şey para ve para ile işlem yapılabilen her şeye ulaşma imkânıdır. Yaş veya coğrafya gibi kısıtlamaları basit danışmanlık hizmetleri ile ortadan kaldıran internet bankacılığı 2014'ten sonra yükselişe geçmiştir. Müslüman toplumların hassasiyetlerine uygun olarak geliştirilmiş bir sisteme sahip İslamî bankaların büyüme oranı ise (14-18) geleneksel bankalara göre (4-8) çok yüksektir. Bugün ise pandemiye henüz bitirmemiş

---

¹⁶² Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 25

¹⁶³ Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), *Motorlu Kara Taşıtları, Aralık 2020*, (26 Ocak 2021); Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), *Motorlu Kara Taşıtları, Ocak 2022*, (23 Şubat 2022)

¹⁶⁴ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 37.

¹⁶⁵ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 34.

¹⁶⁶ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 39.

bir dünya ekonomisi sosyal izolasyonun sağlandığı iki yıl boyunca her türlü hizmeti sanal ortamla tanışmıştır.¹⁶⁷

2.4.7. Bilim ve Teknoloji

Bilim sebeptir, sonuçlarının bir ülkedeki varlığı ise bize o ülkenin biliminin gelişmiş olduğunu gösterir. Kendi markalarını ihraç eden ülke ya da güçlü bir sanayiye sahip bir ekonomi ardındaki başarılı bilim insanlarını haber verir. Sonuçlarının olmadığı Müslüman ülkelerde en azından devam eden bilimsel çabalara bakabiliriz. Burada ise dikkat çeken birkaç ülke dışında kalanların hiçbir atılımının olmadığını görmekteyiz.

AR-GE çalışmalarına ayrılan bütçenin GSYH'deki oranlarına baktığımızda dünya ortalaması 2012'de %2 iken Müslüman ülkelerde bu % ,4'tür. AR-GE araştırmacılarının milyon kişi başına düşen sayısı da bu oranlara paraleldir.

Birkaç istisna dışında, Müslüman devletler AR-GE'ye yatırım yapmıyor veya bilimsel ve teknolojik ürünler ve süreçler üretmiyor. Şu anda, İran ve Türkiye, Müslüman ülkeler tarafından üretilen neredeyse tüm bilimsel belgeleri üretiyor ve tek başına İran, Müslüman ülkeler tarafından oluşturulan tüm patent başvurularının yarısından fazlasını oluşturuyor. Türkiye ve İran'ın yanı sıra, sadece birkaç ülke -Mısır, Malezya, Pakistan, Suudi Arabistan ve Tunus- Müslüman ülkelere gelen bilimsel ve teknik çıktının neredeyse tamamını karşılamaktadır.¹⁶⁸

Yayınçılık oranları yine yüksek, orta ve düşük gelir düzeyi ile karşılaştırıldığında Müslüman ülkeler, ortanın çok altında bir eğim gösteriyor. Bu yayınlarda yine belli başlı 7-8 ülkeden çıkıyor "İran ve Türkiye'den gelen makaleler tüm hepsinin %50,6'sını oluşturuyor."¹⁶⁹ Patent başvurularına baktığımızda ise İran tek başına tüm rakamları sırtlanmış durumdadır.¹⁷⁰

Sonucu olarak çok fazla verilere dayandırmadan da anlayacağımız gerçek; bilimi sahip olduğumuz yitik malımız gibi benimsemiş olduğumuzdur. Bu devamında başta ekonomi olmak üzere eğitim, sağlık, teknik alanlarında bizi bağımlı kılmaya devam ediyor. Ayrıca bilim adamlarının meslekî tatminsizlik duygusu ve kısıtlı imkânları gibi nedenlerden vatanına katkı sağlayamaması, kendisi için kalmasını anlamsız hale getiriyor.

---

¹⁶⁷ "Bununla birlikte, İslamî bankacılık ve finans kurumlarının her zaman Batılı finans, bankacılık ve ekonomik yapılarla bağlantılı olduğu gerçeği konusunda endişeler dile getirilmelidir- yani, şiddetli bir kriz durumunda olan kapitalizmle. 2008 küresel mali krizi, bu ön durumun buzdağının görünen ucunu ortaya çıkardı. Kapitalizm yükseliş ve düşüşlere yabancı değildir, ancak her düşüşün bir yükseliş olduğunu düşünmekte bir tehlike vardır." Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 40.

¹⁶⁸ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 42.

¹⁶⁹ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 44.

¹⁷⁰ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 44.

2.4.8. Silahlı Çatışmalar ve Terörizm

Dünya savaşlarının sonrasında Avrupa Devletleri evrensel barış ortamını oluşturmak için birçok anlaşma, kuruluş veya işbirliği yapmıştır. Bütün ülkelerde silahlı çatışmalarla mücadeleye yönelik birçok kuruluş bulunmaktadır. Buna rağmen *savaş durmamış ölüm azalmamıştır*. Müslüman ülkeler, Halen süren savaşlarda 14'ünden 9'u ile çoğunluğu oluşturmaktadır. Serdar ve arkadaşlarının verileri 2017 yılına aittir. HIIK'in verilerine göre 2020 yılında yirmi bir 2021'de ise yirmi savaş kaydedildiğini açıkladı. Azalan savaşa karşılık iç savaş ise 2020 yılına göre artarak 20'ye yükselmiştir.¹⁷¹

Yemen, Afganistan, Suriye, Filistin bitmeyen savaşların içinde boğuşurken askeri harcamaların dünya genelindeki oranlarına baktığımızda sekiz Müslüman ülkenin yıllık %4'ün üzerinde harcama yapmış olduğunu görüyoruz.¹⁷² İlerlememiş ekonominin ve AR-GE'ye dönüşmesini umduğumuz sermayenin sırtındaki kambur da böylece ortaya çıkmaktadır. Maslow'un bilinen beş basamaklı ihtiyaçlar merdiveninde henüz güvenlik ve var olma basamağında çarpınan bu Müslüman ülkelerde üretme, kendine yetme gibi üst düzey insani ve toplumsal standartları bulamamamız normal olmalıdır. Yine de bu durum tamamen kendini bırakmış bir teslimiyet ve ümitsizliğe dönüşmemelidir. Bilim ve tekniğe stratejik olarak ayrılmış yoğun mesai askeri alandaki personeli ve zamanı bizlere çoktan kazandıracaktır.

İç savaşlar yani herhangi bir ülkenin açıkça tarafı olmadığı çatışmalar Müslüman Doğu ülkelerinin bir diğer mustarip olduğu konudur. Türkiye sadece 2019'da 1090 terörle mücadele operasyonu gerçekleştirdi ve 19 askeri personeli bu operasyonlarda şehit oldu.¹⁷³ Türkiye'nin 80'li yıllardan beri mücadele etmekte olduğu PKK bünyesinde %47 oranında 18 yaş altı birey bulunmaktadır.¹⁷⁴ Çocukların ailelerinden alınan bu verilere baktığımızda genç nüfusun bilinçli yetiştirilmesi ve korunmasının önemi açıkça görülebilir. Bilfiil ülkenin kendi düşmanını yetiştirmemiş olması istihdam ve eğitimi önceliyor.

2.4.9. Siber Saldırıları ve Siber Savaşlar

Sanal ortam yaşamın her alanında kendini geliştirirken savunma ve saldırı da bu alana dâhil olmuştur. Açıkça dünyamızın geleceği siber uzaydayken Müslüman toplumlar bundan kaçamayacak hatta onların büyük etkilerine maruz kalacaktır. Siber uzayın kapsamını kullandığı dili ve amacını bilen rehberlere ihtiyacımız olacaktır.

---

¹⁷¹ Heidelberg Institute for International (HIIK), "Conflict Barometer 2021: disputes, non-violent crises, violent crises, limited wars, wars" (Mart 2022)

¹⁷² Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 47.

¹⁷³ Nur Günay, *2019 Turkey Terrorism Index: PKK*, (Terrorism Analysis Platform, 2022), 9.

¹⁷⁴ Günay, *2019 Turkey Terrorism Index: PKK*, 13.

Bunun için geçmişi henüz çok kısa olan bu konuda eğitim sahaları genişletilmeli, toplum bilinçlendirilmeli ve savunma güçlendirilmelidir.

Bir kaynaktan diğerine veri aktarımı siber uzayın temel işleyiştir. Bu işleyiş kaynakların iradesi dışında yapılan müdahale siber saldırı olarak bilinir. Siber saldırılar bireysel veya kurumsal olabilir. Tek bir hacker bir kuruluşun sistemini çökertebilir, çalışmalarını veya müşterilerinin gizli verilerini kullanabilir veya hesaplarını eline geçirebilir. “İleri seviye olmayan küçük bir oyuncu bile bu tür saldırıları kullanabilir; birey, devlet kadar güçlüdür.”

Serdar, 2016 yılı için iki yüz binden fazla kötü amaçlı yazılım¹⁷⁵ siber saldırısı gerçekleştiğini kaydediyor. Casper Sky’a göre Müslüman ülkelerden en çok Endonezya, İran, Türkiye ve Bangladeş bu saldırıların hedefi olmuştur. Güncel verilere bakacak olursak son yıllarda güvenlik ve saldırı kat kat güçlenmiştir.¹⁷⁶ 2016-2019 yılları arasında güvenlik ihtiyacı %700 artmıştır. Dünya genelinde 2021 itibarıyla siber suçlardan korunmak için altı trilyon dolar harcanması bekleniyor. Yine aynı araştırmanın verilerine göre Türkiye siber saldırılardan en çok etkilenen beşinci ülkedir.

Forbes’un öngörüsüne göre 2020 itibarıyla kurumların işgücünün %83’ünün bulut ortamında bulunacağı, 2021 yılı itibarıyla da tüm büyük global şirketlerin siber güvenlik pozisyonlarının olacağı, siber güvenlik alanında işsizlik oranının ise %0 olacağı öngörülmektedir. Dünyada mevcut ve beklenen trend bu iken; ülkemizde de gelişmeler Avrupa ve Amerika geneline göre geriden fakat paralel ve hızlı adımlarla ilerliyor.¹⁷⁷

Saldırıları güvenlik açıklarından girebileceği gibi kullanıcılar farkında olmadan saptırmalar meydana getirebilir. 2008’de Pakistan YouTube için koyduğu sahte IP ile tüm dünyada YouTube kullanıcılarının yarısından çoğunu kendi sistemine yönlendirmiş ve aşırı yüklenmeden çökmesine sebep olmuştur.¹⁷⁸ Benzer bir olay 1988’de, bir bilgisayar bilimcisinin kendi ürettiği internet solucanını serbest bırakması ve bir hatası sonucu çok fazla bilgisayarın çökmesine sebep olmasıdır.¹⁷⁹

Siber saldırılar diyor Serdar, siber silahların yanında düşük düzeyde bir risk kabul edilebilir. Basit bir veri kabulü ile sisteme giriş yaptıktan sonra, müdahale etmesi ve çökertmesi belirlenmiş bir alana direkt ulaşan yazılımlar olan internet solucanları, bu silahlardan biridir. 2010 yılında İran’ın nükleer çalışmalarında ilk defa kullanılmıştır: Otoparkta bırakılan bir sürücünün dikkatsizce sistem bilgisayarına takılmasıyla hızlıca tribünleri çalıştıran bilgisayarlara ulaşmıştır. Saldırının arkasında ise ABD ve İsrail olmuştur. Ölümcül otonom silah sistemleri yani LAWS savaşlardaki canlı kayıpların

---

¹⁷⁵ k.a.y. : siber saldırılarda kullanılan hedefi kaynağından saptırmaya çalışan yazılımlardır.

¹⁷⁶ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 52.

¹⁷⁷ Melis Yılmaz, “Dünyada Ve Türkiye’de Siber Güvenlik Gerçekleri-1: İstatistikler, Analizler, Öngörüler”, *Cubeincubation* (Erişim 20 Nisan 2022)

¹⁷⁸ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 51.

¹⁷⁹ Deniz Şen, “Dünya Tarihinde Çok Ses Getiren 10 Siber Saldırı”, *Webtekno*, (20 Nisan 2022).

yerine geçeceği için sıklıkla tercih edilebilir. İmha robotları veya silahlı drone kullanımı çoktan yaygınlaşmıştı. LAWS ise, yani tamamen insanlardan ayrı çalışan hedefe öldürmek üzere kitlenen silahlar, yakın gelecekte savaşları tamamen otomatik hale getirebilir. Serdar bu savaşlardaki hedefin Müslümanlar olmasının muhtemel olduğunu belirtirken, kontrolden çıkma konusunda endişeli ve önde gelen bilim insanları tarafından vurgulanan hukuki düzenlemelerin önemine işaret ediyor.¹⁸⁰

2.4.10. Eğitim ve Yaratıcılık

Müslüman toplumların geleceği hakkında bir şeyler planlanacak olursa ilk ele alınması gereken alanlardan biri eğitim olmalıdır. Eğitim düzeyi istihdam ve ekonomiyi ya da bilim, teknik ve üretimi doğrudan yansıtır. Bu sebeple sayılan alanlardaki başarısızlığın ya da eksikliği sebeplerini toplumun eğitim sisteminde gözlemlemek yerinde olmalıdır. Bu gözlem sonuçları ise tespiti doğrulamaktadır.

Eğitimin temel göstergelerinden biri okuryazarlık oranlarıdır. İslam İşbirliği teşkilatındaki ülkelerini yetişkin okuryazar oranı %71,7 ile gelişmekte olan ülkelerin (%82,5) veya dünya genelindeki oranın (%80,1) altında kalmıştır. Bununla birlikte gençlerdeki okuryazar oranı çok yüksek insanî gelişme gösteren Müslüman ülkeler (97,7) diğer ülkelerin (99,6) hemen peşinden gelirken, yüksek düzeydeki insanî gelişmişliğe sahip ülkelerde fark (98,9 -98,4) kapanmaya yaklaşıyor. Orta düzey insanî gelişmişlikteki Müslüman ülkeler ise açıkça yükselişte(92,5-85,9). Bu verilerden yola çıkarak, zaman geçtikçe, kuşaklar kaydığında okuryazarlık oranının artmaya devam edeceğini söyleyebiliriz.¹⁸¹ Türkiye verilerine bakacak olursak, okuryazarlık oranı 2015 yılında %96,28'dir.¹⁸²

Ayrıca tablodaki insani gelişmişliği yüksek ülkelere baktığımızda veya diğer çalışmalarda yüksek gelir veya refah düzeyi ile eğitimin alakalı olmadığı gözükmemektedir.

Akademik bilginin özgünlüğü ise yükseköğretimdeki başarının bir göstergesidir. Bilgisayar mühendisliği, sosyal bilimler gibi muhtelif alanlarda yedi Müslüman ülkenin bilimsel yayınlarının alıntılanma oranlarına bakıldığında Türkiye, İran ve Malezya dışındaki ülkelerin net bir veri sağlayamadığı görülüyor. “Bütün bunlar, Müslüman dünyasında eğitimin korkunç bir durumda olduğunu gösteriyor. Beşeri bilimlere ve sosyal bilimlere daha fazla önem verilerek eğitimin acilen elden geçirilmesi gerekiyor, çok daha fazla ulusal kaynak ve son analizde oldukça radikal reformlar gerektiriyor.”¹⁸³

---

¹⁸⁰ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 54.

¹⁸¹ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 55.

¹⁸² TRT Haber, “Okur Yazar Oranı En Yüksek İller” (Erişim 4 Şubat 2022)

¹⁸³ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 57.

2.4.11. Sağlık ve Refah

Bu başlıkta genel bir dengenin hâkim olduğunu söyleyebiliriz. Serdar bunu vurgulamak için şöyle diyor: "Açıkça Müslüman dünyasının mücadele eden ve yetersiz beslenmiş olarak tasvir edilmesi doğru değildir. Toplu olarak, Müslüman ülkeler sağlık açısından gelişmekte olan durumdan gelişmiş duruma geçişin büyük bir eşliğinde."¹⁸⁴ Bu konuda bizim dikkat çektiğimiz durum ise, birtakım farklılıklara rağmen, ortalama yaşam süresi genel ve memnuniyet endeksinin Müslüman ülkeler ve dünya ortalaması arasında dengelenmiş olmamasıdır. Tüm refah ve gelişmişlik göstergelerinden farklı olarak sağlık alanındaki hizmet dünya genelinden farklı değildir.

Gayri safi milli hasılının sağlık harcama yüzdelerine baktığımızda İslam İşbirliği Teşkilatı ülkelerindeki yüksek ve orta insanî gelişmişlik seviyelerindeki ülkeler dünya ortalamasına yakındır. Buna karşın çok yüksek ve düşük seviyelerdekiler ise genelin çok altındadır. Aynı zamanda 2008 yılından sonra 2011 yılındaki verilerin iyileşmesine işaret edilerek, 2011 yılından sonra Arap baharı ve Suriye iç karışıklıkları yüzünden düşüş trendine girdiği belirtiliyor.¹⁸⁵

GSYH'nin sağlık harcama oranlarının sağlık hizmet ve imkânlarını yansıtmamasının yanıltıcı olabileceğine dikkat edilmelidir. Müslüman ülkelerdeki yoğunluklu genç nüfusa karşılık Avrupa'da yaşlı nüfus çok fazladır. Gençler çoğu zaman koruyucu sağlık ve rehabilitasyon hizmetlerine ihtiyaç duyarken yaşlılarda artan kronik hastalıkların iyileştirilmesi ve bakım için tedavi edici sağlık hizmetleri yoğun olarak kullanılmaktadır. Bu durum sağlık harcamalarını etkilemektedir. Aynı şekilde önümüzdeki yıllarda Müslüman ülkelerde de tedavi edici sağlık hizmetleri ihtiyacının artacağını öngörebiliriz.¹⁸⁶

Gelişmekte olan ülkelerin bir karakteristiği olarak temel ihtiyaçlar görece özel sektörlerden karşılanmaktadır. Özel sağlık harcamaları Müslüman ülkelerde dünya ortalamasına yakın (ikisi de %50-60 arası), orta ve yüksek gelirli ülkelerde ise dünya ortalamasının üzerinde bir yüzde görülmektedir.¹⁸⁷

Müslüman ülkelerin ortalama yaşam süresi beklentisine baktığımızda genelinde (70,8-70), düşük ve yüksek gelişme gösteren ülkelerde (yüksek: 74,49-74,50; düşük: 59,36-58,87) ortalama dengelenmişken orta gelişme grubunda dünya ortalamasını geçmiş durumdadır (67,90-69,93)¹⁸⁸

---

¹⁸⁴ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 67.

¹⁸⁵ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 61.

¹⁸⁶ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 64.

¹⁸⁷ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 63.

¹⁸⁸ Birleşmiş Milletler İnsani Kalkınma Örgütü, Müslüman ülkeler için iyi, orta, kötü şeklinde bir ölçek yerine aradaki açıklığı daha iyi ifade etmesi için çok iyi, iyi, orta, kötü şeklinde bir kategorileştirme yapmıştır.

Müslüman ülkelerde kişi başına düşen hekim sayısı genel ortalama da değerleri ile eşit (13,44-13,32) yüksek insani gelişim düzeyinde dünya ortalamasının üzerindedir(17,17-20,25). Orta gelir düzeyinde ise dünya ortalamasının iki katıdır(7,41-14,47). Bu ülkelerdeki tıp eğitiminin küresel denklığıne işaret edilebilir. Aynı zamanda hekimlerin sosyal statü veya gelir düzeyi ile onları muhafaza edebilmek, beyin göçünü engellemek bu verileri etkileyen durumlardır.¹⁸⁹

Halk sağlığı ve önleyici bakıma ait halk eğitimi noktasında da Serdar, yeni doğan bebeklerin aşılama yüzdesini ele alıyor. Artış yine burada da dünya ortalamasına paraleldir. Bir başka gösterge olarak tüberkülozunun tanı ve tedavisini inceliyor. Serdar'ın ele aldığı veriler kendinin de vurguladığı gibi 2008 yılı öncesine aittir. Biz bu noktada çalışmada biraz daha güncel olan göstergeler kullanmak üzere pandemi raporlarına ve önlemlerine bakabiliriz.

Son olarak Müslüman toplumların gelecekte mücadele vereceği muhtemel üç sağlık sorununa işaret ediliyor: Birincisi obezite sorunudur.¹⁹⁰ Obezite küresel boyutta önemli bir halk sağlığı sorunudur. Hem gelişmiş ülkelerde hem de gelişmekte olan ülkelerde obezite her geçen gün artış göstermektedir. 2008 yılında 400 milyon olarak saptanan obez sayısı 2015 yılında 700 milyona yükselmiştir. Çocuklarda obezite oranı geçmiş onlu yıllara göre artmıştır.¹⁹¹ Türkiye ise DSÖ'nün 53 ülkede yaptığı obezite araştırmasında ilk sıraya gelmiştir. Aynı listede Birleşik Krallık dördüncü sıradadır.¹⁹² İkincisi ise doğum kusurlarıdır. Doğum kusurlarının sebepleri beslenme, sağlık koşulları, bazı değerli maddelerin eksikliği veya kalıtım olabilir. Doğum kusurlarının folik asit, demir ve iyodun kolayca erişilemediği Irak, Suriye, Yemen ve Afganistan'daki savaşlarının sonucu olarak buralarda önemli ölçüde artmasını bekliyoruz. Sonuncu olarak ise akıl ve ruh sağlığıdır. Bunun artışındaki sebepler savaş tecrübesi, yerinden edilme veya işsizlik ve yabancılaştırma olabilir. Akıl hastalıklarının görmezden gelinmesi ya da toplum baskısının korkusundan bastırılması gibi kültürel algılar Müslüman ülkelerde bu sorunun artışına veya daha ciddi sorunlara dönüşmesine sebep olabilir.¹⁹³

Refah başlığına geldiğimizde ise UNDP'nin memnuniyet verileri değerlendiriliyor. 2007-2012 verilerine baktığımızda dikkat çekmek istediğimiz nokta, Müslüman ülkelerle dünya genelinin her dört gelişmişlik düzeyindeki benzerliklerinin yanı sıra, dünya ortalamasının memnuniyetinin beş puana, çok yüksek gelişmişlik

---

¹⁸⁹ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 64.

¹⁹⁰ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 65.

¹⁹¹ Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü (HSGM), *Dünyada Obezitenin Görülme Sıklığı*, (20 Nisan 2022).

¹⁹² Eray Kalelioğlu, "Türkiye, Avrupa'nın En 'Obez' Ülkesi Oldu! (Kadınlar ile Erkekler Arasında Uçurum Var)", *Webtekno*, (Erişim 5 Mayıs 2022).

¹⁹³ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 68.

düzeyinde bile 6,59 puana sahip olduğunu görürüz.¹⁹⁴ Bu küresel bir gerilim veya kaosun bir göstergesi olabilir. (bk. anksiyete ve kişilik bozuklukları)

Bu trend altında ele alabileceğimiz önemli bir konu Postnormal zamanları ve Müslüman toplumları tüm Dünyada olduğu gibi etkisi altına alan Sars-cov-19 pandemisidir. Kullandığım yazım programı kadar bizim de yabancı olduğu bu kelime son iki yıl içerisinde inanılmaz bir hızla tüm dünyaya yayıldı. Sadece küçük bir şehride, bütün diğer ortaya çıkma senaryolarıyla birlikte, küçük bir yarasa çorbacısında ortaya çıkan bu virüs 11 Mart 2023 itibariyle DSÖ tarafından küresel pandemi olarak ilan edildi. Ülke toplumlarını birçok kurumyla karantinaya mecbur bıraktı ve ölümcül virüs tedavisi ve önlenmesi hususunda sağlık ve bilim kurumlarını hayli zorladı. İtalya, Fransa ve İngiltere gibi ülkelerin çeşitli sosyal sebep ve politik kararlarla geç kaldığı kapanma süreci bu ülkelerde vakaların hızlı pik yapmasına ve sağlık sisteminin çökmesine sebep oldu.

Pandemi de eve kapandıktan sonra oluşan boş vakit ve salgın hakkındaki haber bombardımanı o kadar çok bilgi oluşumunu sağladı ki bu konu hakkında her şeyi bildiğimizi düşündürdü. Bir polilogda bu duruma değinilerek yol almak için gerekli olan temel sorunun ne kadar biliyoruz değil, ne kadar bilmiyoruz ve nasıl başa çıkacağız olması gerektiği belirtiliyor. Çünkü “bir fenomen içindeki C'lerin (kaos, karmaşıklık, çelişki) etkisi ne kadar büyükse, belirsizliğin o kadar büyük olduğunu belirtir.”¹⁹⁵ Böylece 2016'dan kalan post-truth kelimesi pandemide yeniden popüler hale geldi.

2.4.12. Cinsiyet Eşitsizliği

Cinsiyet eşitsizliği Doğu ülkeleri karakteristiği olarak sık karşılaşılan bir durumdur. Erkek egemen toplum yapısını; geçmişinden olduğu gibi, sahip olduğu dîni algıdan da getiren bu ülkeler son dönemde büyük değişimler göstermiştir. Kadınlar modern toplumun ortak alanlarında daha çok yer almaya başladılar. İnsanî gelişme endeksine göre cinsiyet eşitsizliği sağlık, güçlendirme (Empowerment) ve işgücü piyasası olmak üzere üç kritere göre belirleniyor. Düşük gelişmişlik ve çok yüksek gelişmişlik düzeyinde Müslüman ülkelerin durumu pek ümit verici olmamakla birlikte senelere bağlı cinsiyet eşitsizliği değişimine baktığımızda bütün incelemeye alınan Müslüman ülkelerin (sekiz ülke) gelişme kaydettiğini görüyoruz.¹⁹⁶

Kadınların orta öğrenim düzeyinde eğitime katılma oranı (tamamlama değil) orta gelişim düzeyi hariç yine oldukça düşüktür. İşgücüne katılım oranı aynı gelişme grubundaki diğer ülkelere göre geriden seyretmektedir. El emeği girişimler ve internet

---

¹⁹⁴ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 66.

¹⁹⁵ Del Pino vd., “The Postnormal Perfect Storm Part 2”, *Postnormal Times*, (Erişim 2 Mayıs 2023).

¹⁹⁶ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 73.

üzerinden pazarlama imkânlarının gelişmesi ile birçok kadın cinsiyeti ne bağlı karşılaşılabileceği sorunları büyük oranda halletmiş durumdadır.

Sonuç olarak fark oldukça açıktır. Özellikle çok yüksek ve çok düşük gelişim düzeyindeki ülkeler cinsiyet eşitsizliğini önleme konusunda sorunlu bir tutum vardır. İslamî algıdaki birtakım yanlışlıklar ise kadınların çeşitli sosyal ve bireysel konularda geriye çekilmesine sebep olmuştur.

2.4.13. Din ve Kültür

Müslüman toplumlar üzerinde yaptığımız bütün veri değerlendirmelerinden sonra şu soruyu sorabiliriz: Müslümanlık kendisine mensup olan insanların yaşamında ne kadar şekillendiricidir? Postnormal zamanlarda bunu tespit edebilmek için Ramazan orucu, Hac yolculuğu veya günlük duaları gözlemlemeyi teklif ediliyor. Kendisi de iki teolojik soruyu içeren kapsamı çok geniş olan bir anket çalışmasını değerlendiriyor. Bu ankette ilk olarak, kaç inanın insanların cennete götürebileceği, sorusuna Müslüman ülkelerde yaşayanlardan %73 oranında, sadece İslam inancı, cevabı gelirken Bosna, Kosova, Arnavutluk gibi Avrupa ülkeleri ve Rusya gibi gayrimüslim devletlerden, sadece İslam diyenlerin, oranı %50 bandına çekiliyor. Serdar bunun sebebi olarak diğer din mensupları ile yoğun ilişki içerisinde bulunan Müslümanların, dînî ve etik yaşamlarındaki benzerliklerin farkına vararak plüralist bir algı kazanmış olabileceğini, ifade ediyor.¹⁹⁷

İkinci soru ise irşadın bir görev olup olmadığıdır. Anket ortalamasında %69 oranında bunun bir görev olmadığı görüşü çıkıyor. İslam'ı tek hakikat kabul eden %73'ün bir kısmının bu sorudaki menfî tutumuna dikkat çekiyor Serdar. Bir başka anket de yaşadıkları yerde İslam hukukunun resmi hukuk olarak kabul edilmesini isteyenler hakkında 2013 yılında yapılmıştır. Yine nüfusunun çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu yerlerde yaşayanlar şeriatı resmi hukuk olarak tercih ediyor. Diğerleri ise şeriatın ise kendilerine uygulanmasını istemekle birlikte herkese uygulanan resmi hukuk olmasını istemiyor.¹⁹⁸

Özellikle 11 Eylül'den sonra oluşan bir algıya göre İslam Dini savaş yanlısı veya çatışma kaynağıdır. Uzun yıllar Müslüman ülkelerin mezhep savaşları ile boğuştuğu düşünülüyor. Müslüman toplumlardaki insanların dînî bir çatışma sebebi olarak görüp görmemesi hakkında yapılan bir araştırmada Müslümanların çoğunluğu dînî bir çatışma kaynağı olarak görmüyor. Bu sonucun istisnaları, geçmişteki uzun ve şiddetli çatışmalar sebebiyle Pakistan %57, Lübnan %68, Tunus %65, Filistin %54, Nijer %65, Nijerya %60, Cibuti %52 ile dinin bir çatışma kaynağı olabileceğini düşünüyor.¹⁹⁹

---

¹⁹⁷ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 75.

¹⁹⁸ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 76.

¹⁹⁹ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 77.

Modern dünya ve onun öncüsü olan Batı ve laik kültür İslamî yaşantı ile bağdaşabilir mi, sorusuna cevap olarak Sovyetler Birliği'nin dağılışı ile ortaya çıkan küçük Müslüman devletlerin çoğunluk olarak din ve modern toplumun çatıştığını ifade etmesi dikkat çekicidir.²⁰⁰

Müslüman toplumlardaki kültürel oluşumlara geldiğimizde ise edebiyat, sanat, müzik ve bunların geçmişten miras desenlerine bakarsak “ne yazık ki, Müslüman toplumlarla ilgili olarak bu konuda veriler sadece neredeyse tamamen yokluğuyla dikkat çekiyor.”²⁰¹ Körfez ülkeleri ise satın aldığı müzelerle kendisinin olmayan bir kültürü topraklarında donatıyor. Türkiye, Mısır, Endonezya gibi ülkeler ise henüz kendi kültürel varlıklarını yaşatmaya ve tanıtmayı başarsa da henüz sadece bu varlığı marka değerine dönüştürebilecek bir güç elde edememiştir.

2.4.14. Eğlence ve Spor

Bağımsız ekonomi, güçlü toplum, gelişmiş teknoloji trendlerinde fazla tatmin edici sonuçları olmayan Müslüman toplumlar eğlence ve spor konusunda dünya ile rekabet edebilir durumda görünüyor. Yukarıda tartışıldığı üzere Batı kültür ve eğlencesi ile Müslümanların uyum problemi aslında son zamanlarda iki taraflı olarak çözümlenmeye başlandı. Serdar Helalywood'u bu sebepten ortaya çıkmış bir kavram olarak örnek veriyor. Bu Amerikan filmi yapımlarının *helal daireye* girme çabasıdır.²⁰²

Gelişmiş ülkelerin günlük yaşamı etkileyen bir yönü vardır. Dünyanın her yerinde yemek kültüründen eğlence anlayışından ve başka yapılardan birçok yaşam alanında, bu yüzden Batı'nın etkisi vardır. Birleşik Arap Emirlikleri'nde, Mısır ve Lübnan'daki Arap ve Arap olmayan yapımların gişe gelirleri karşılaştırılarak bir çalışma yapılmıştır. Sonuçta Birleşik Arap Emirlikleri'nin Arap yapımı olmayan filmlerden elde ettiği 467 bin ABD doları gişe geliri ile yerli yapımlarını neredeyse üçe katladığı görülmüştür. Mısır ise tam tersi bir grafik çizmiştir. Bundan birkaç sonuç çıkarılabilir: Mısır'ın kendisine ait güçlü yapımları veya yabancı yapımları engelleyici politikaları var. Birleşik Arap Emirlikleri'nde ise Arap dışı filmler çok fazlasıyla popüler ve bu da doğal olarak kültürel etkileşimi artırmaktadır.²⁰³

Müzik sektörüne geldiğimizde Arapça ve Urduca'nın dil özellikleri ve Batı tarzı melodiye uygun ahenkli yapısı, yerli şarkıların dinleyiciler tarafından daha çok tüketilmesini sağlıyor. Ancak burada müziğin filmlerden ayrılması gerektiği bir husus var: Şarkılar filmler gibi çevirisi yapılarak kullanılması yaygın olan bir sanat ürünü değildir. Müzik dinlemek çoğu zaman kişide duyguları ifade etme amacı taşıdığı için

²⁰⁰ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 78.

²⁰¹ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 78.

²⁰² Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 80.

²⁰³ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 82.

dinleyicilerin çoğu kendi dilinde, daha doğrusu anladığı dilde müzikler dinlemeyi tercih etmektedir. Bu durum yerli yapımların dinlenme oranlarını artırmıştır. Bir diğer veri canlı müzik ve kayıt dinlemenin oranıdır. Bütün kısıtlamalara ve yabancı kültürün yozlaştırıcı olduğu algısına rağmen ODKA'daki canlı müzik dinleme oranı dünya ortalamasının üzerindedir. Benzer şekilde bu coğrafyadaki bilet satışı ve sponsorluk kazançları bu yerlerin yakın gelecekte uygun pazarlar olacağını göstermektedir.²⁰⁴

Serdar son olarak popüler kültürün zamana ve bölgelere yerleştiğinde çok rahat benimsendiğini gösteriyor. 2011 Arap baharı sırasında Mısır bayrak baskılı tişörtlerin veya aksesuarların satışı buna bir örnektir.²⁰⁵ Bu konuda kimi zaman sanat eserlerinin veya duyguların ürüne dönüşerek piyasanın elinde istismar edilişi tepki çekmiştir. Örneğin 2020 senesinde yaşanan İzmir depreminde enkaz altındaki bir bebeğin kurtarma ekibine tutunmasını resmeden çizimler haberin çıkışını takip eden saatlerde ürünlere baskı yapılmış halde piyasaya sürülmüştü. Henüz enkaz arama kurtarmanın riskli kabul edilen saatleri bitmeden harekete geçen bu metalaşma kamuoyunu rahatsız etmişti.²⁰⁶

Metalaşma istismarı belki de en çok tesettür giyiminde gerçekleşmektedir. Sosyal medya fenomenlerinin markalarla anlaşmalı olarak yaptığı türlü örtünme şekilleri bu alanda bir modanın halka yayılmasını sağladı.²⁰⁷

Müslümanlar tüm dünyada olduğu gibi futbolla da yakından ilgilidir. Birçok Arap yatırımcı Avrupa'nın futbol kuruluşunun hissedarıdır. Aynı zamanda Kasım'da başlayacak olan Katar Dünya Kupası Müslüman toplumların ilgisinin daha da çekecektir.²⁰⁸

2.4.15. İslamofobi ve Aşırı Sağın Yükselişi

Avrupa'da yeniden yükselişe geçen aşırı sağ gelecekte islamofobiyi kızıştıracaktır. Müslümanlara yönelik taciz ve baskıların son yıllarda Yahudilerin üzerine geçmiş olması sağın hedefini daha net göstermektedir. Avrupa'daki yoğunluklu Müslüman nüfus ve her şeye rağmen devam eden göçler bu durumu daha da şiddetlendirebilir.²⁰⁹

11 Eylül'den sonra parlamış bir kavram olan İslamofobi hem kurumsal olarak hem de halk tarafından devam eden bir süreçtir. İş sahalarında ya da sosyal organizasyonlarda dışlama ve ayrımcılık buna örnektir. Devletler o ülkelerdeki

---

²⁰⁴ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 83.

²⁰⁵ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 84.

²⁰⁶ İzmir, "Trendyol'da satılan ve İzmir'deki depremi konu alan bardak tasarımları 'fırsatçılık' yapıldığı belirtilerek tepki aldı", *Twitter* (5 Kasım 2020, 9:44)

²⁰⁷ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 84.

²⁰⁸ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 85.

²⁰⁹ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 87.

Müslüman vatandaşları için daha katı yaptırımlara sahip olabilirler. Bunun ülkemiz politik geçmişinde de açık örneklerini görebiliriz. Yenilerde ise Fransa'nın katı laiklik uygulamaları birçok Müslümanın geçici veya tam dönüş ile ülkeyi terk etmesine sebep oldu.²¹⁰

2.4.16. Sosyal Medya ve Yapay Zekâ

Hizmetleri ve yetenekleri gittikçe artan yapay zekâların kendilerinin ve sahiplerinin hak ve sorumlulukları tartışılmaya başlandı. Birilerine kendi karar mekanizmaları ile zarar verebiliyorlar. Ancak cezaları veya suçları henüz bir yasaya bağlanmış değil. Bu halleriyle henüz belki sosyal hayatın hür bir parçası değiller ancak birçok iş kolunda hem de güçlü bir pozisyoncular. Üretim bandından ileri tıbbı, bankacılık ve savaş mürettebatına kadar türlü fiziksel ve bilişsel yeterlilikte işler yapıyorlar. Bu tıpkı ikinci bir sanayi devrimi gibi istihdamı yok edip üretim ve standardı artıracaktır. “Batıda yıkıcı işgücü piyasası değişikliklerinden 2015-2020 yılları arasında 7.1 milyon iş kaybının net istihdam etkisi tahmin edilmektedir.”²¹¹ Bu durum Müslüman toplumların artan genç nüfusu için ciddi bir endişedir. Bir yandan da yapay zekâ teknolojisi ile tam teşekküllü üretim tesisleri nihayetinde yüksek teknoloji ve maliyete gereksinim duyar. Bu kuruluşların gelişmekte olan ülkelerdeki artışını bu durum bir müddet engelleyerek istihdamı geçici olarak koruyabilir. Ancak nicelik olarak bu iş kollarının ikinci sınıf pozisyona düşmesini önleyemeyecektir. Yine de 2013'te yapay zekâ teknolojisine dünya genelinde üç katından fazla bir artış oranıyla yapılan yatırım bu durumun çoktan piyasaya hâkim olduğunun göstergesidir.

“2020 yılına kadar çoğu meslek için Arzu edilen beceri setlerini üçte birinin, günümüz piyasasında henüz pek önemli sayılmayan becerilerden oluşacağı tahmin edilmektedir.”²¹² Artık yapay zekâların –henüz- mahrum olduğu yetenekler önemli hale gelecek. Örneğin “iletişim, yaratıcılık eleştirel düşünme ve işbirliğine dayalı kazanımlar”²¹³ ön planda olacaktır zamanın bize getirdikleri ile yeni bir anlam kazanan meslekler olacaktır. Özgün fayda, özgün üretim ve özgün güç bireylerin yönünü belirleyecektir.

Sosyal medya yalnızca bir ekran penceresine hapsolmek ya da bir ekran penceresinden ikinci bir dünyayı keşfetmek olabilir. Akıllı teknolojinin bir sonucu sosyal medya da tüm dünya ile beraber Müslüman toplumlarda da bir güçtür. Bireyleri, sanal olmayan yollarla mümkün olmayan bir hız ve yaygınlığına ulaştıran bu sosyalizasyon ağı hem bütünleşmenin hem de çatışmanın kaynağı olabilir. “2011'de

---

²¹⁰ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 89.

²¹¹ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 98.

²¹² Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 98.

²¹³ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 99.

Mısır'da yaşanan Arap baharı sosyal medyanın gücünün ilk örneklerinden olarak hem hoşnutsuzluğu toparlamak hem de devrimi körüklemek ve otoriter yönetimi dayatmak için kullanılabileceğini gösterdi.”²¹⁴

Serdar 2016 yılında, Mısır, Katar, Suudi Arabistan, Tunus, Birleşik Arap Emirlikleri'nin katıldığı Katar Üniversitesi'ne ait, sosyal, sosyal medya kullanımı hakkındaki bir araştırma verilerini değerlendirmektedir. Buna göre Facebook ve WhatsApp en çok kullanılan platformlardır ve kullanım yüzdesi hep %74'ün üzerindedir.²¹⁵ Ülkeler arasında 2016'da %100'ü bulan internet kullanımı ile Birleşik Arap Emirlikleri birinci sıradadır. En çok takip edilen konular haberler ve sporudur. Vatandaşların veri toplama ve kontrolü noktasında endişeleri ise pek fazla değildir.²¹⁶

Sosyal medya ve internet her an doğrudan ve dolaylı veri girişini sağlandığı bir ortamdır. Bu sürekli artan depolanan veya bir amaç için biriktirilen verilerin birikmesine sebep olur. Örneğin sosyal medyada sunulan veriler insanların veri obezitesine yol açıyor: İhtiyaçtan fazla, kullanılmak üzere tutulmuş fazla ve rahatsız edici bilgi. Bu yoğunluk aynı zamanda sahte veya asılsız içerikleri de barındırıyor. Aynı zamanda girilen verilerle sizi bir algıya yönlendiren algoritmalarla çalışıyor. “Sosyal medya platformları da size hem daha önce sevdiğiniz şeylere kıyabilecek hem de sizi benzer ideolojilere ve arzulara sahip bir grup insan haline getirebilecek algoritmalara dayanmaktadır.”²¹⁷

Youtube veya Google gibi akıllı telefonlara kurulu gelen uygulamaların mikrofon veya kamera kullanım izinleri nasıl kullandıkları efsaneye dönüşen yaygın bir endişedir. Ortam sesleri veya kamera görüntülerini kullanmasının gerçekliği bir yana kendi algoritmaları ile irademizi kullanabileceğini açıkça görmek daha önemli bir sorun gibi görünmektedir.

2.4.17. İslam ve Dînî Düşünce

Dînî düşünce bütün maddi ve manevi etmenleriyle Postnormal formasyondadır. İnsanların sahip olduğu inanma şekilleri değişmektedir veya toplumsal dini yapı değişime uğramaktadır. Bunların etkisiyle dînî ideoloji değişime uğramaktadır. Öncesine bakarsak İslam dininde reform veya laiklik tartışmaları ise din sosyolojisinde her zaman tartışılan bir konu olmuştur.

---

²¹⁴ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 95.

²¹⁵ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 93.

²¹⁶ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 97.

²¹⁷ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 98.

İslam, daha doğru bir ifadeyle Müslüm toplumlara²¹⁸ geldiğimizde ise, Serdar ve arkadaşları Müslüman toplumlardaki bu eğilimleri dört grup olarak sınıflandırmıştır. Bunlardan birincisi Kur'an'ın anlaşılmasında reforma gidilmesini düşününler; ikincisi şeriate yönelik reformlar; üçüncüsü Serdar'ın da aralarında bulunduğu eleştirel reform; son olarak ise; bütüncül olarak tek bir lider veya kuruluş etrafında toplanmayı amaçlayan reformlardır.²¹⁹

Sonuç olarak dînî düşünce üzerine belirli bir yönelim devam etmektedir. Her birinin etkileri farklı olsa da dönüştürücü olabilirler.²²⁰

2.4.18. Artan Anksiyete ve Kişilik Bozuklukları

Postnormal zamanlarda ele aldığımız durumlar ve hatta bu zamanın 3C ve 4S'si bireylerin, dolayısıyla toplumların ruh sağlığını olumsuz yönde etkilemektedir. Örneğin artan nüfus, göç hareketleri, savaşlar değişimi zorunlu kılan sosyal olaylardır. Gelişen teknolojiyle ortaya çıkan imkân eşitsizliği veya sınırsız imkânlar, ekonomik hareketlilik ve tüketim ise kişiyi yoksunluğa iten çevresel durumlardır. Yine bunlar gibi ekolojik dengesizlik, yeni ve farklı sağlık sorunları daha önceki insanların maruz kalamadığı hız ve kapsamdadır. Bütün bunların neticesinde toplum genelinde anksiyete ve kişilik bozuklukları artmıştır.

Bir ölçek olarak intihar oranları değerlendirilebilir. Yıllık 800.000 civarındaki küresel ölüm oranları baskı, hoşgörüsüzlük ya da kaygıya bağlı olarak artmaktadır.²²¹ 2019 yılındaki güncel verilere baktığımızda ise bu sayının 700.000 seyrine düşerken, Amerika'da 2000 ve 2019 yılları arasında % 28'lik bir artış yaşanmıştır. Avrupa ise düşüş seyrinde olmasına rağmen hala en yüksek intihar oranlarına sahiptir.²²² Ülkemizdeki verilere baktığımızda 2000 yılında 1.802 olan vaka sayısı 2019'da 3.406'ya yükselmiştir. Hızı ise 100.000 kişide 2,8'den, 4,12'ye çıkmıştır.²²³

Kuraklık insanlık için bir risk oluştururken, endişesi de ruh sağlığını bozuyor. Benzer şekilde faşizm azınlıkları tehdit ederken İslamofobi bunu korkuyu katlamaktadır.²²⁴ Üstelik sadece ortaya çıkan tehditler değil, geçmişte yaşanan kötü anılar da kişide anksiyete oluşturabilir. "Müslüman ülkelerde kötü hatıralar kıt değildir.

---

²¹⁸ Dinin kendisini değil, din sosyolojisinin meselelerine uygun olarak, Müslüman kimlikli veya çoğunluklu toplumlara sorgulama veya inceleme alanına almayı bilimsel bir tavır olarak gördüğümüz için çalışmamızda bu şekilde kullandık.

²¹⁹ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 103.

²²⁰ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 105.

²²¹ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 111.

²²² World Health Organization (WHO), *World Health Statistics 2022: Monitoring health for the SDGs Sustainable Development Goals*, (19 Mayıs 2022).

²²³ Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), *Kaba Ölüm Hızı*, (24 Haziran 2020).

²²⁴ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 110.

Suriye, Irak, Yemen, Filistin, Afganistan, Pakistan, Bangladeş'teki çatışmalar ve Myanmar'da ve başka yerlerdeki Müslümanlara yönelik zulüm, kaygıyı görünüşte kaçınılmaz kılıyor. ”²²⁵

2.5. Postnormal Zamanlar'ın Üç Yarını / Senaryolar

Postnormal zamanlarda gelecek üç yarın denilen bir tasnifte değerlendirilmiştir. Bunlardan ilki sanki şimdinin bir devamı kabul edilebilir içerik ve gelişmelerin olduğu “genişletilmiş şimdi” adı verilen yakın gelecektir. Burada belirsizlik yüzeysel cehalet ise basit düzeydedir, yani veriler ve uzman görüşlerini takip etmek yeterlidir. Genişletilmiş şimdide siyah filler vardır. İkinci katmanda ise şu an yaşadıklarımızı andırır bir zaman dilimi olarak on ile yirmi yıl mesafedeki “tanıdık gelecekle” yer almaktadır. Tanıdık gelecekle yüzey belirsizliğinin sıvıya karıştığı ama derinleşmeden sığ kaldığı bir bölgedir. Aynı şekilde cehalet düzeyi de “yenilebilir” düzeydir, yani “hiçbir şey olmadığı için şimdiki zamandan bir şeyler öğrenerek üstesinden gelinemez ama bilmediğimiz ve gelecekte bilmeye çalışmamız gereken şeyler hakkında bir farkındalık yaratır.” Bir nesil sonra cevabını alabileceğimiz soruların yarattığı cehalettir bu. Tanıdık geleceklede siyah kuğular vardır. Son katman olan düşünülmemiş geleceklede üstesinden gelinemez bir cehalet ve derin belirsizlikler vardır. Siyah denizanaları bu bölgeye aittir. Gelecekle araştırmaları tanıdık gelecekledeki sığ belirsizlikleri yüzeye çıkarır, düşünülmemiş gelecekledeki derin belirsizlikleri sığlaştırır.²²⁶

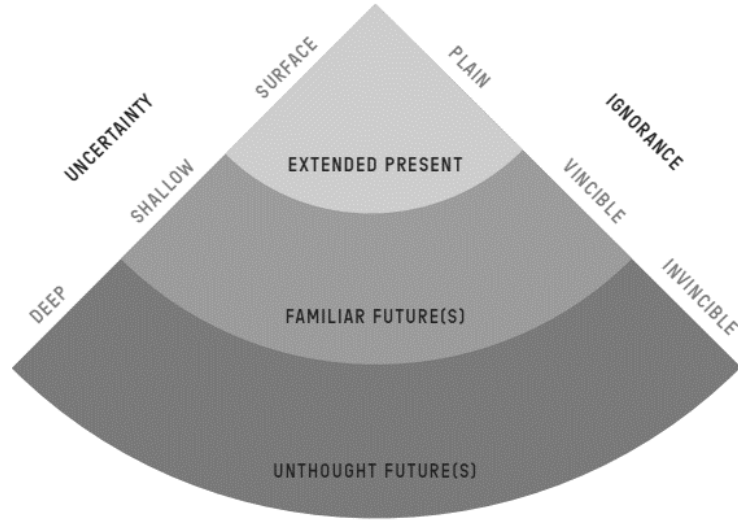
Müslüman Toplamlar için Postnormal zamanlarda yapılmış üç yarının senaryolarına baktığımızda ise İslam'ın anlayış olarak Müslüman toplumlardaki benimsenişi merkeze alınarak üç farklı senaryo seti üretilmiş. İlk senaryolar geri kalmışlığın sebebini İslam dini olarak gören toplamların dini terk etmeleri ve laikleşmeleri üzerine kurulmuştur. İkinci senaryolar grubu aşırı İslamî grupların hâkimiyetinde kurulmuş bir Müslüman Toplum düzenidir. İslam'ın temel kaynakları yanlış anlaşılmiş veya terkedilmiş. Batıl inanç ve hurafeler diyebileceğimiz dogmalar dînî yapıya katılmıştır. Üçüncü senaryolarda ise İslam'a karşı dışardan gelen olumsuz yönelimler yeni gelen nesillerin tamamen asimile olmasını ve Müslüman kimliğinin kaybolmasını içeriyor.²²⁷

---

²²⁵ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 110.

²²⁶ Sardar – Sweeney, “The Three Tomorrows Of Postnormal Times”, 109- 136.

²²⁷ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 229.

Şekil 2.2. Postnormal Zamanların Üç Yarını²²⁸

Genişletilmiş şimdi senaryolarının ilkinde Müslüman devletler tamamen mezhep çatışmalarına karışmış, terörizm küresel olarak meşrulaşmış ve şehirlerin kirlilik düzeyi hayati risk taşımaya başlamış durumdadır. İkinci senaryo artan sıcaklık üzerinedir. Birçok Müslüman çoğunluklu ülke sıcaklık sınırının üzerinde iş yerleri gece açık ve su sıkıntısının yaşandığı belirtiliyor. Enerji ihtiyacı sebebiyle orta doğuda enerji panelleri kaplı pil şehirler oluşturulmuş. Bir diğer senaryoda artan İslamofobi, yapay zekanın ele geçirdiği istihdam alanları, ve yetiştirilmesi ihmal edilmiş işsiz insanlar ve artan savaşlar sonucu geride kalan dul ve yetimlerle dolu Müslüman toplumlar başa çıkılmaz bir kaos ele alınıyor. Dördüncü senaryoda çatışma ve terörizmin kaynağı olarak görüldüğü için Arap yarımadasında bir kampa alınmış ve hayati ihtiyaçlar ve ücretsiz internet sağlanarak içeride tutuluyor. Beşinci senaryoya baktığımızda bir grup Müslüman genç sosyal medyadan bir araya gelerek sorunları tartışıyor ve harekete geçerek Müslümanlar kalkındırıyor. Bu senaryo da gençlere ve sanal ağ kanallarına vurgu dikkat çekmektedir. Altıncı senaryo beşinci madalyonu çevrilmiştir. İşsizlik ve eğitim seviyesinin düşüklüğü gençler arasında hat safhaya ulaşmış durumda üretilen sanat durumun bir göstergesi olarak kötü ve uyuşturucu bağımlılığı bu gençlere tamamen yayılmış durumdadır. Bir sonraki senaryo Çin'in buradaki Müslümanları kalkındırarak iş birliğine girdiği ve küresel bir örneklilik kazandığı şeklindeki bir kurgudur. Diğer senaryo mezhep savaşlarının siber hala dönüşmesiyle ilgilidir. Yöntemler değişse de çatışma toplumlara verdiği zarar aynı şekilde devam etmektedir. Bir diğer senaryo tamamen sanal hale gelmiş dünyada Müslümanların tüm dünyanın akışına uygun olarak dînî yaşayışlarının sanala dönüşü ele alınıyor. Son senaryo DAES

²²⁸ Sardar – Sweeney, “The Three Tomorrows of Postnormal Times”, 123.

terör örgütünün ekonomik, askeri ve bilimsel iktidarı küresel ölçekte ele geçirdiği ve sadece Müslümanları değil tüm insanlığı tehdit ettiği bir kurguya sahiptir.²²⁹

Tamдық gelecekler senaryolarının ilki Hindistan Türkiye ve Brezilya'nın süper güce dönüştüğü Avrupa'nın hâkimiyeti kaybettiği ve halkın bir kimlik krizine girdiği kurgudur. İkinci senaryoda Arap yarım adasının saldırılarla yerle bir edildiği siber güçlerin ve sanal ekonominin her yeri ele geçirdiği bir dünya tasavvur ediliyor. Müslümanlar derin bir ümitsizlik içinde sessizce kabuğuna çekilmiş kendini sorguluyor. "Tükenmez Bahar" isimli senaryoda ise Arap Baharı'na telmih yapılıyor. Ancak bu kurguda İslam İşbirliği Teşkilatı çatısı altında bir araya gelen Müslümanları büyük dayanışma yaşıyor. Öncesinde yaşadığı büyük bir kayıp ve hasar karşısında güçlerini birleştirmektedir. Bir başka senaryo insanların beyinlerine yüklenebilen bilgileri içeren bir teknolojinin Batı tarafından geliştirilerek dünyayı sömürgeleştirmesi üzerine kurgulanmış. "Transislam" senaryosu ise herkesin haklı ve herkesin haksız olduğu kabulüyle her fikirden ve her mezhepten ileri gelenlerin çabalarıyla kurulmuş bir şeriat düzenini anlatıyor. Kavram artık insanlara umut veren sosyal, çevreci, kapsamlı bir hal almış. Bir diğer senaryoda Amerika'nın hâkimiyetinde bir Mesih'in ortaya çıkışı ve tüm Müslümanlara karşı İsrail ile birleşerek onları yok etmeye başlaması ele alınıyor. "Diasporik İslam" senaryosunda Batı'daki Müslümanların çok kültürlü yaşamda dîni kimliklerini kaybetmeden tüm Müslüman çoğunluklu devletlerin toplumlara yön vermesi ele alınıyor. Müslüman uzay teknolojisinde yaptığı devrimsel gelişmelerle uzay madenciliğinin dünyayı yeni bir yarışa aldığı başka bir senaryoda Diğer ülkelerin bu yerlere yatırım yapma çabaları anlatılıyor. Bir diğer senaryoda ortaya çıkan yeni bir kuş virüsünün ülkeleri sardığı ve dengeleri değiştirdiği kurgulanıyor. Son senaryoda ise bir Müslüman girişimcinin Mars'ta Müslümanlar için bir yaşam alanı kurmasını anlatıyor.

230

Düşünülmemiş geleceklerde ilk senaryo var olan mezhep çatışmaları veya artık yaşantısına değen bir tarafı olamaması sebebiyle kimsenin kendinin Müslüman olarak tanımlamadığı bir toplum ile başlıyor. İkinci senaryo Avrupa'da Müslümanlar arasında İslamofobi yayılmış durumdadır. Kapıldıkları aşağılık duygusu ve damgalanmışlık kendi köklerine nefreti doğurmuş. İslamî imaj ise küresel olarak modanın eline teslim edilmiş. Üçüncü senaryoda Müslüman toplumlarından kademeli ve bilinçli kalifiye göç grupları tüm dünyaya yayılmış olur ve bu göçler ile her toplumun ayrılmaz bir parçası olarak Müslüman kimlikli bireylere ihtiyaç duyulmaya başlar. Dördüncüsü ise akıllı yapay zekâ ile bir Müslüman robotu üretilir ve bu robot bir süre sonra icbar ile fetva vermeye başlayarak Müslümanları ele geçirir.²³¹

---

²²⁹ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 205-215.

²³⁰ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 216-227.

²³¹ Sardar vd., *Muslim Societies in Postnormal Times*, 228-232.

Dator'un senaryo kurallarında belirttiği eğer geleceğe dair bir fayda sağlayacaksa *komik olma* durumu bu senaryolar için bir temenni olarak kalıyor. Postnormal zamanların Müslüman Toplulukları hakkındaki geleceğe bakış pek de olumlu değil ancak var olan trendlerden çizilecek muhteşem bir Müslüman toplumu senaryosu ya da varsayımı da mümkün değildir. Bu sebeple bunu olumsuz gelecek algısı olarak değerlendirmek yerine mevcut şartların objektif olarak ele alınması denebilir. Senaryolar mükerreren belirtildiği üzere geleceği öngörme kaygı ya da iddiasında değildir.

Geleceği düşünmenin tarihi ve inançların gelecek ahlakı ne kadar eskiyse, halkların geleceği planlama alışkanlığı da aynı ölçüde yenidir. "Hesap ve sayı tarafı ile ileriye dönük rasyonel bir zaman şuuru "prekapitalist" insanın yabancıdır"²³² Hayatın hangi alanında olursa olsun düzenin varlığı kadar sürdürülmesi önemlidir. "İleriye dönük bir yatırım hesabı içinde bugünden yarınını değerlendirme alışkanlığı modern iş ve meslek adamını "gelecek" ile devamlı bir Hesaplaşma içinde tutmuştur ve tutmaktadır."²³³ Bu sebeple zamanı yakalamakta geç kalmış Müslüman toplulukları gelecek fikrinde tüm insanlarla beraber başlangıçtadır. Bunun yanında bilimin de henüz emekleme döneminde olduğu büyük meseleler vardır. Modernite hakkında Giddens'in "ekolojik kaygılar sosyolojiyi oluşturan düşünce geleneğinde pek yer tutmazlar, dolayısıyla günümüzde sosyologların bu kaygıyla ilgili sistematik bir değerlendirme geliştirmekte zorluk çekmeleri de pek şaşırtıcı olmamaktadır."²³⁴ değerlendirmesi bunun bir göstergesidir. Bu gibi sorunlar artık gelecek hakkındaki araştırmaların merkezi konumundadır.

Bugün artık 2023'e geldiğimizde ülkemizde bir darbe girişimi ile başlayan olağanüstü hal dönemleri Covid-19 ve Kahramanmaraş merkezli depremler ile devam etmekte. Mayıs ayında yapılacak olan başkanlık seçimleri ülkenin yoğun gündemine dâhil olmakta. Dünya ise pandeminin ardından Ukrayna saldırıları ile postnormal durumunu hala koruyor. Postnormal zamanlar postmodern zamanlarda sonra hepimizi yeni geleceğe hazırlayan bir geçiş dönemiye tamamlanmış olma ihtimali düşünülebilir belki de. Bunu yanında Postnormal fenomenler hala çalışır durumdalar. Çeyrek asır önce Hicret'in 15. yüzyıla geçişinin başında Erol Güngör hoca İslam'ın o günkü meselelerini bir durum değerlendirmesi olarak ortaya koymuştur. Bugün hala geleceği kaygıyla karşılamamıza sebep olan aynı olgulardır. Gelişen teknolojinin hâkim değerlerinin, insanın vasıtasız tatmin eden değerleri zayıflatması ve manevi sahadaki bu gerilemenin silah yarışı, milletler ve sınıflar arası düşmanlık, sefalet gibi belirtileri

---

²³² Hilmi Ziya Ülgener, *Zihniyet ve Din İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı* (İstanbul: Derin Yay., ts.), 31.

²³³ Ülgener, *Zihniyet ve Din İslâm*, 31.

²³⁴ Antony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, çev. Ersin Kuşdil (İstanbul: Ayrıntı Yay., 2012), 15.

dünyamızın hâkim manzarası olması²³⁵ bu sorunların artık Postnormal olduğunu ortaya koyuyor.

Sonuç olarak her bitişin bir başlangıç olması tarihin gerçeği olarak karşımızdadır. “O halde İslam’ı gelecek medeniyet çağının en avantajlı sistemi olarak görmek yanlış olmaz mı?”²³⁶ Postnormal Zamanlar Teorisi gibi meselenin inançlar veya şartlarda değil zihinler ve toplumsal yapılarda olduğunu ortaya koyan her çalışma bu hakikati Müslüman toplumlara vurgulayacaktır.

---

²³⁵ Erol Güngör, *İslâmın Bugünkü Meseleleri* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1997), 74.

²³⁶ Güngör, *İslâmın Bugünkü Meseleleri*, 78.

3. TEORİNİN DEĞERLENDİRMESİ**3.1. Postnormal Zamanlar Teorisinin Tartışılması**

21. Yüzyılda karşılaşılan, ister postmodernite sonrası Postnormal diyelim ister postmodern veya başkasını, birçok soruna Müslümanların cenahından bakan bu bakış kritik bir konumdadır.

Postnormal Zamanlar Teorisinin çekirdeği olarak Ziyaüddin Serdar'ın fikirlerinin teorisinin içerisinde büyük bir yeri vardır. Kontekst ve tekst ilişkisinin *bağlamı kaçırmak* veya *metni yormak* şeklindeki iki kutuplu tehlikelerine dikkat ederek şunları söyleyebiliriz: Doğu ve Batının gittiği biricik geleceğin tek bir tarafın yönlendirmesiyle planlanmayacağı bu teoride görülmüştür. Bir tarafta maddi gücün sağladığı iktidar ile gelişen teknoloji ve bilim diğer tarafta ise yine maddi gücün sağladığı refah ile tembelleşen bir medeniyet vardır. Serdar Kur'an-ı Kerim ve Sünnet-i Seniyyenin mutlak referansı ile çağın yüz yüze getirdiği sorunları çözümlenmeyi hedeflemektedir. 2006'daki derleme makalelerine ait kitabı için yapılmış bir değerlendirmede belirtildiği gibi "Serdar'a göre, Müslümanların bu günkü sorunlarını çözebilecek yegâne anlayış, İslam'ın ölümsüz kavramlarının ihyası yoluyla, gerekli entelektüel enerji ve üretkenliğin tüm canlılığıyla ortaya konulmasıdır."²³⁷ Bununla beraber teorisinin kendi içinde bir takım çıkmazları mevcuttur.

Bunlardan biri teorisinin kapsayıcılığı ile ilgilidir. Ele alınan trendler ve bunların değerlendirilişinde sunulan endişeler her zaman küresel ölçekte olamamaktadır. Örneğin Serdar'a göre merkez sağ partilerin yükselişi İslamofobi için bir kaynak oluşturmaktadır. Çünkü kutuplara çekildikçe zıtlaşmanın artacağı açıktır. Ancak muhafazakâr gruplar din kurumu için destekleyicidir bu Müslüman toplumların dinî varlıkları ve politik olarak Doğu ve Güneydeki benzer siyasi eylemleri için destekleyici olabilir. Her ikisi aynı derecede doğrudan ya da dolaylıdır. Aynı şekilde ABD'de devam eden süreçte demokratların iktidarı gelmiştir ve oradaki devri daim devam etmiştir. Buna ek olarak görüş alanımızı kendimize doğru çevirirsek Muhafazakâr iktidar hem ulusal hem de uluslararası açıktır. İslamî yapıları ve Müslüman çoğunluklu toplumları desteklemektedir. Sonuç olarak, bir endişe kaynağı olarak aşırı sağın yükselişi tek sonucu olan bir eğilim olmayabilir.

Teori içerisindeki bir diğer uçta olan mesele aile yapıları hakkındadır. Serdar'ın bu konudaki yaklaşımı oldukça geniş bir hoşgörü yelpazesine sahiptir. Muhtelif yerlerdeki çeşitli yazılarında değindiği şekliyle Serdar cinsel yönelimler konusunda İslamî yorumların geleneksel bir yapıda kaldığını düşünüyor. Modern toplum tartışmaları karısında İslamî kaynakların yeniden değerlendirilmesi gerektiği

---

²³⁷ Eken "Ziyaüddin Serdar, İslam, Bilim ve Kültürel İlişkiler", 178.

yorumunda bulunuyor. Bu konudaki yorumlarının fazlaca tartışmaya açık olduğu aşikârdır. Ancak genel olarak bu, bir toplum gerçeği olmanın yanında, artık bir erke dönüşmüş homoseksüel destekçileri karşısında, zarar gören bu durumdaki tarafsız bireylerin de meselesidir. Bu bakımdan kaçınılmaz bir yüzleşmede İslâmî düşüncenin kaynak metinlerindeki yorumlarını sağlam felsefi temellere yerleştirmesi bir aydın olarak onun endişesidir.

Ziyaüddin Serdar'ın geleceğe bakış açısını olumlu ve olumsuz olarak değerlendirmek gerekirse belki gelecekler araştırmalarının metodik yapısındaki yargılamadan kaçınan tavır, belki de Serdar'ın kendi fikrî tercihi bizi tespit yapmakta zorluyor. Trendlerin tıpkı serim, değerlendirmelerin düğüm gibi verildiği kapsamlı çalışma çözüm kısmını okuyucuya bırakıyor. Gelecek bilinemez o halde bilmeye çalışmayalım, mealinde bir sonuç çalışmanın biraz da yarım kalmış olabileceğini gösteriyor. Yine Eken'in değerlendirme yazısında belirttiği "bu noktada Serdar'a yöneltilebilecek en önemli eleştiri, yazılarında göze çarpan ve bilinçli bir biçimde kurgulandığını düşünebileceğimiz müphemliğidir." değerlendirmesi bu düşünceye paraleldir.²³⁸

Teoriye dair son eleştiri özgünlük konusudur. Postnormal zamanlar; biçimi, içeriği ve alanı itibariyle değilse de pratik sonuçları ve elde ettiği çıktıları itibariyle bir postmodernite eleştirisi olmaktan çıkamamıştır. Her ne kadar problemleri ele alışındaki ekipmanları zengin ve yeni olsa da aynı sonuçlara götürmüştür.

3.2. Dini Aramak: Bir İslam Medeniyeti Tasavvuru

Ziyaüddin Serdar'ın bir aydın olarak devamlı bir ihya misyonu üstendiğini, tüm çabasını Doğu ve özellikle Müslüman toplumlar üzerinden dünyayı saran bir değişime yoğunlaştırdığı okumasını yapabiliriz. Dolayısıyla Postnormal Zamanlar Teorisi de böyle bir temenniye ışık tutuyor olabilir. Bu durum Ziyaüddin Serdar'ın objektif bakış açısını gölgelemeyecektir. Tersine Müslümanların dine ait algılarının revize edilmesi veya bu sağlandıktan sonra onların top yekûn bir dünya kurtuluşunda öncülük rolünü alması rasyonel ve tarafsız şekilde vurgulanmıştır.

Serdar gelenek ve modernite çizgilerini ortak bir eleştiri potasında eritirken derli toplu bir yapı ortaya koymakla beraber sonuç olarak tam bir reçete sunmamayı vurguluyor. Böyle bir kurtarıcı fikrinin kendi bağlamından çıkmasıyla toplumdaki dinî algıyı kendi paradigmasına hapsedtiğini belirterek buna karşı çıkıyor. Bu tercih onu diğer farklı medeniyet ve kurtuluş fikirlerinin karşısında konumlandırıyor.

Bir medeniyet fikrini, modern ya da klasik birçok Müslüman düşünür temele almıştır. Ana tema on beş ve on altıncı asırlarda siyasi, ekonomik ve bilimsel anlamda

---

²³⁸ Eken "Ziyaüddin Serdar, İslam, Bilim ve Kültürel İlişkiler", 184.

zirveye ulaşmış bir yapının İslâm inancı içerisinde mümkün olduğudur: İslâm'la Mümkün. Devamında bu iktidarı her bakımdan kaybeden İslâm Medeniyetinin yeniden neşvü nema bulması gayreti bu fikirlere ilham olmuştur. İçinde bulunduğumuz zamanda bu Müslüman toplumlara yeniden bağımlılıklarından kurtaracak çeşitli çözümler olmuştur. Örneğin tasavvufun ahlak ekseninde insanlara vereceği felsefi formasyonun İslâm medeniyeti için öncelikli olduğu düşünülmüştür. Bir başka görüş şeriat kanunlarına göre bir devlet esaslı belirlenmesidir. Ya da ekonomik ve bilimsel üstünlüğün ilgili toplumlara refah ve üretkenlik getireceği düşünülmüştür. Tanık olduğu bunlar gibi birçok medeniyet kurma düşünce ve eyleminin, Serdar temelinde ortak bir kapanda kaldığını iddia etmektedir: “Cenneti inşa etmede istihdam edilenlerin kendi fikirleri vardı; bu yüzden muhteşem cennet tasarımını berbat edip bırakıyorlardı.”²³⁹ Birilerinin iyi ya da kötü niyetli düşünceleri meseleye dâhil olmamalıydı, kısıtlamamalıydı. Yani özünde bir merkez belirledikten sonra ki bu merkez ona göre Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in sünnetiydi, pergelin ayağı özgürce açılabilirdi.

Dinin hayatın tamamında var olup olmadığı konusunda farklı görüşler vardır. Örneğin İslam dininin kendi inanlarına hayatlarının her alanında bir tercih sunup sunmayacağı tartışılabilir. Ziyaüddin Serdar İslam Medeniyetinin kuruluşunda dindar toplumların hayatlarında hep sağlam tutulacak bu iki referansı ele alır. Bilginin İslamlaştırılmasına tepki olarak ortaya koyduğu iddiası İslâmî bilginin geliştirilmesidir.²⁴⁰ Sonuç olarak Serdar her şeyiyle müminin hayatına müdahil bir dinî organizasyonu Postnormal zamanlar için önelemese de vurguladığı şey hayatın her alanına etkisi olan Müslüman toplumlardır. Sonunda Postnormal Zamanlar Teorisi'ni Serdar'ın kendi ihya vizyonu olarak görmek bir indirgeme ve büyük bir yanılğı olacaktır da Teori bunlardan arî değildir.

3.3. Arayış Olarak Din: Ziyaüddin Serdar'ın Entelektüel Dindarlığı

Sosyoloji toplumsal hareketteki psişik eylemi görmek ister. Dinî arayış bunlardan biridir. Toplum içerisindeki dinî kimlik de buna dâhildir. “Toplumsal bağların ve sosyal ilişkilerin geleneksel kültürle birlikte bir kenara itilmesi insanlarda; başkalarına ve kendine güvenememe, başarısızlık korkuları, duygusal soyutlama, aşırı stres ve yalnızlıkla beraber duygusal toplumsal dengesizlik yaratmıştır.”²⁴¹ Birçok insan hayatının belli bir döneminde inançlarını, zihninde mesnetsiz olduğunu düşündüğü kabulleri sorgulamak ve kritik etmek ister. Bireylerin anlam arayışı veya dini sorgulama gibi durumları psikolojinin olduğu kadar sosyolojinin de alanına giren konulardır.

---

²³⁹ Serdar, *Cenneti Arayan Adam*, 366.

²⁴⁰ Serdar, *Cenneti Arayan Adam*, 150.

²⁴¹ Kartopu, *Dini Yaşayışta Hayatı Sorgulama*, 21.

Toplumlar hayata dair bir anlam veya dini yapıya sahiptir, “kimlik konusu ‘disiplinlerarası’ bir çözümlenmeyi gerektiren çok hassas ve karmaşık bir sorundur.”²⁴²

Kişinin bu arayışında karşısına mistik hareketler, psikolojik şemalar veya yaşam felsefeleriyle beraber dinî hakikatler çıkar.²⁴³ “Din kişi ve topluma, içinde yaşanan dünyaya ve hayata bir ‘anlam kazandırma fonksiyonu’ görür ve böylece onların dünya görüşleri ve hayat anlayışlarının şekillenmesinde önemli roller üstlenir.”²⁴⁴ Kişi bazen inandığı dinin toplumda var olan, kültüre içkin olarak kendinin hazır bulunduğu şeklini de sorgular. Bunun sonucunda bir değişim, bir dönüşüm veya da vazgeçme gerçekleşebilir. Bu süreç bir anda olmamaktadır. Yavaş yavaş devam eden dinsel değişimde “bu süre birkaç gün olacağı gibi, birkaç ay hatta birkaç yıl sürebilir. ... Dinlere ilişkin çeşitli araştırmalar yapar. ... Tedrici olarak gelişen dinsel değişimin psikolojik açıklamasında ortaya çıkan temel kavram entelektüel süreçtir.”²⁴⁵

Kişi dinin gerçeklerini sorguladığında onun algılanış biçimlerini reddedebilir, hatalı bulabilir. Serdar’ın gençlik ve yetişkinlik dönemlerine gelen dini arayışını bu şekilde değerlendirebiliriz. Ailesinden ve toplumda birçok İslâm anlayışı ile karşılaşmıştır. Tasavvufta, bilimde, siyasette ve sair alanda insanların doğru kabul ettiklerin İslâm anlayışlarını deneyimlemiştir. Serdar *sorgulamaya kapalı, kesin inançlardan* oluşan bir yaşama biçiminin günümüzdeki dinî toplumları üçüncü tarafların doğruları içinde kalmış olarak değerlendiriyor. Bu sebeple doğrudan İslâmî kaynaklardan beslenememek onları *başarısız cennetler* içinde bırakıyor. Doğru bir dinî arayışında yaşadığı birçok deneyimin sonucunda aslında bulamamış olmanın gerçek sonuç olduğunu buluyor.²⁴⁶

Postnormal zamanlara geldiğimizde ise Serdar’ın gelecek için yine bir arayışın içinde olduğunu kabul edebiliriz. Bir aydın olarak kendi teorisi çerçevesinde bir gelecek sorgulaması yapmaktadır.

Sonuç olarak Ziyaüddin Serdar’ın hayatında önemli yeri olan İslâmî anlayışın aynı zamanda onun tüm çalışmalarının arka planını oluşturan bir misyon olduğunu söyleyebiliriz. Bu sonuçtan da yola çıkarak, Postnormal zamanların Serdar’ın kendi arayışında bulunduğu doğru İslâm algısını tüm Müslüman topluluklara ulaştırma çabası ve böyle bir küresel revizyon fikri olduğunu söyleyebiliriz.

---

²⁴² Günay, *Din Sosyolojisi*, 418.

²⁴³ Kartopu, *Dini Yaşayışta Hayatı Sorgulama*, 41.

²⁴⁴ Günay, *Din Sosyolojisi*, 415-416.

²⁴⁵ Hasan Kayıklık (ed.), *Arayış, Değişim ve Din* (Adana: Karhan Yay., 2017), 17.

²⁴⁶ Serdar, *Cenneti Arayan Adam*, 381.

4. SONUÇ

Sosyoloji toplumsal kurumlar ve bunlar arasındaki ilişkiyi ve toplumsal değişimi ele alırken geçmiş ya da gelecekte değil hazırdakini veya olayın/olgunun var olduğu belli zamanı konu edinir. Din sosyolojisine dolaylı olarak dâhil olan gelecek ise hem din de hem de sosyolojide içerdiği anlam olarak tartışılabilir. Duyularımızın bizlere sağladığı mantık konforunda ve yüzyıllarca süren düşünce geleneğinde gerçekliğin tutunduğu iki ana bağlam zaman ve mekândır. Zamanın ilerleyen yönündeki gizlilik, toplumdaki türlü politik veya sosyal konular için geleceği araştırmanın nesnesi haline getirmiştir. Gelecek araştırmaları esasında askeri-politik bir çerçevede doğmuşken, yöntem ve teoriler çevre, nüfus, ekonomi gibi konularda öngörülebilirlik elde etmek üzere genişletilmiştir. 20. yüzyılın son yarısından itibaren oluşmaya başlayan gelecek araştırmaları kendini bilim olarak kabul etmemekle birlikte interdisipliner bir alandır. İsimlendirme, meseleler ve yöntemi bakımından henüz konsensüsünün oluşmadığı bu yeni araştırmalar geleceği öngörmekle gelecek bilgisini değil şimdinin değerlendirme ve planlamasını amaçlıyor. Bu haliyle gelecek araştırmaları Müslüman toplumları yakından ilgilendirmesi gereken sosyolojinin ve özelde din sosyolojisinin kapsamında bir meseledir. Tarihin geçmişi incelemesi sırasındaki ortaya çıkan birbirinden farklı geçmiş zaman tasavvurlarından ilham alan gelecek araştırmaları, birden çok geleceğin varlığını kabul ederek bu gelecekleri hazırlayan süreçleri inceler ve bugüne dair tespit ve değerlendirmeler yapar.

Esasen gelecek; düşünce geleneğinde nasıl değişimi konu alan felsefeler kadar götürülebilirse İslâm düşüncesinde de kader tartışmaları kadar geniş ve eski bir maziye bağlanabilir. Bu sürecin içerisinde İslâmî, günlük, siyasî ve askerî yaşantı örnekleri sahabe ve peygamberlerin hayatından; ekolleşmelerin merkezindeki farklı düşünceler ise İslâmî bilimlerden gelir. Nihayetinde gelişen güncel çoklu gelecekler düşüncesi Müslüman toplumların yaşantılarını belirlemiş kader anlayışının kritik bir noktasında durmaktadır.

Geleceğin İslâmî düşünce içerisinde ne ifade ettiğine baktığımızda birçok veri elde ederiz. Örneğin Müslüman toplumlardan bahsedecek olursak düşünce dünyalarındaki gelecek temasını şekillendiren şeyler gayb ve kader algısına yakından bağlıdır. Bunlardan ilki olan gayb; insanın hissiyatı haricindeki bilgi alanıdır. Gayb kelime olarak gizli olanı ifade eder. İslâm düşüncesinde ahiret hayatı, geçmiş zamanlar veya insanın algısına kapalı olan ruhlar âlemi birer gayb olmakla birlikte, gelecek de insanın bilgisine kapalı oluşu sebebiyle gaybdir.

Gayb âlemine dair haberler yalnızca vahiy olduğunda muteberdir. Bunun haricinde bir bilgi edinme çabası İslâm inancına göre kabul edilebilir bir şey değildir. Örneğin gelecek hakkında bilgi edinme çabasının sonucu olan fal bakmak, yıldızlardan veya başka yollar ile geleceği tabir etmek İslâm inancında yasaktır. İman edenlere

hitaben İçki, kumar, dikili taşlar, fal okları şeytan işi iğrenç şeylerden ibaret olduğu ve bunlardan kaçınarak kurtuluşa erme tavsiyesindeki âyeti ile ifade edildiği gibi bu tür uğraşların Müslümanları yoldan çıkaracağı tehlikesi vardır. Bir başka yerde ise inanmayanların Hz. Peygamber'den devamlı olarak kıyametin kopacağı zaman hakkında bilgi istemesi üzerine bu bilginin yalnız Allah'a mahsus olduğu, kendisinin ise sadece açık bir uyarıcıym olduğu İfadesiyle insanların, peygamber dâhil, gaybî bilgiye ulaşamayacağını ifade etmektedir. Sonuç olarak gaybın bilgisi çerçevesinde geleceğe dair Müslümanlarda oluşan algı; geleceğin bilinemezliği, yaratıcının iradesine aitliği şeklindedir: Gaybın bilgisinin tek kaynağı vahiydir ve akıl bu bilgi için kaynaklık edemez.

Gelecek düşüncesin şekillendiren bir diğer merkez kader konusudur. Kader Müslüman toplumlarda hiçbir dönemde basit bir ilahi kredo ya da felsefi tartışma olarak kalmamıştır. İslam tarihinde birçok olayın kopma noktasını kader tartışması oluşturmuştur. Mezheplerin oluşmasına sebep olmuştur.

Kader'in bütün kelimî bağlamını burada konu dışında tutsak da gelecek söz konusu olduğunda insan fiillerinin hangi iradede olduğu veya yaratılmışların fiillerinin yaratıcının bilgisinde olup olmadığı tartışması cem edilecek fertlerdendir. Örneğin tayin edilmiş bir gelecek için çabalamanın bir anlamı olmayacağı mantığı, Müslümanlar için geleceği ilgi alanı dışına iterken diğer yandan gizemli ve dokunulmaz hale de getirmiştir. Benzer şekilde geleceğin, en nihayetinde kendine inanları kurtaracak olan yaratıcıya, yani külli iradenin eline teslim edilmiş olması, yine inanlar için geleceği çoktan bitmiş bir mücadelenin kalan zamanına dönüştürmüştür. Bu ise yine onları geleceğe karşı ilgisizleştirmiştir.

Bunun yanında Müslüman toplumlar kümülatif olarak gelecekte yüz çevirmiş değildir. Yapacakları işleri üzerine yaratıcının rızasını eklemek, onları yapacakları işleri planlamaktan alıkoymamıştır. “Allah dilerse” (*inşallah*) ifadesinin diğer yüzü bunu gerektirip hatta Müslümanlara gelecek hakkında konuşmak konusunda meşruiyet kazandırmıştır. Kur'an-ı Kerim'de ve Hz. Peygamber'in hayatında da yapılacak olan için çabalamanın örnekleri vardır. Bunlardan biri *istişare/meşveret* olgusudur.

Medine şehri ve Müslüman toplumların idaresinde, planlama ve karar sürecinde fikir alış verişine başvurulurdu. Bunun en önemli göstergelerinden biri Hicretin hemen sonrasında yapılan Medine mescidinin sosyal fonksiyonlarıdır. Burada yalnızca namaz ve sair ibadetler için toplanılmamıştır. Aynı zamanda önemli idari kararlar için bir araya gelmiş ve Bedir esirleri, Uhud taarruzu, Hendek savunması gibi kararlar her zaman Hz Muhammed'in önderliğindeki bir istişareler ile belirlenmiştir. Planlama üzerinde durulması gereken bir noktadır. Her şeyden önce Müslümanlar için Kur'an'da “Rablerinin çağrısına uyarlar, namazı özenle kırlarlar. İşleri de aralarındaki danışma ile yürür. Kendilerine verdiğimiz rızıktan başkaları için harcarlar.” ifadesi geçmektedir. Kararlarını alırken karşılıklı görüş alışverişinin yanı sıra mevzu bahislerde konuya

hâkim olanların fikirleri değerli kabul edilir. Yine, Hz. Peygamber veya sonrasında gelen liderler bu konuda üstünlük ya da gurura kapılmazlardı. Bunun en bilinen örneği Hendek savaşlarında şehrin savunması konusunda Selman-ı Farisi'nin yaptığı tekliftir. Bunun yanında, istişarelerde çoğunluğun da fikir birliğine vardığı kararlara Hz. Peygamber rıza gösterirdi. Bunun örneği ise Uhud Savaşı'ndaki kararlardır. Tüm bunlar, olacak olayın öncesinde birçok farklı açıdan değerlendirme yapılarak ortak hareket etmek içindir. Plan geleceğin öngörülebileceğini ve insan iradesi ile şekillenebileceğini kabul eden bir anlayışın pratiğidir. Bu, iradenin bir ortak akıl ile oluşturulmasını amaçlar. Dolayısıyla kişi ve toplum hayatının sebeplerden munfasıl ilerlediği şeklindeki bir kader anlayışı ile uyuşmayan bu örnekler bize İslamî düşünce ve inanç geleneği hakkında önemli bilgiler vermektedir.

Yine kader tartışmalarının diğer kutbunda yer alan cüz'î iradenin savunucuları arasında gelecekteki eylemlere dahilimizin olduğunu iddia eder. Buna bağlı bir önemli nokta ise tevekkül hakkındadır. Kişinin başına gelecek işlerde Allah'a dayanıp güvenmesi manasına gelen bu terimin kullanımını Hz. Muhammed alınacak tedbirlerin ardından gelen teslimiyet hali olarak açıklamıştır. Dolayısıyla buradaki teslimiyet meydana gelecek olay karşısındaki tedbirlerden alı koymaz. Ancak bu tedbirlerin ötesinde külli iradeyi görmezden gelmekten men eder.

Sonuç olarak Müslümanların gelecek çalışmalarına dair bir düşüncesi olmamasının doğrudan bir açıklaması yoksa da geleceğin karşısında genel olarak tepkisiz ve çekingen kalışları bu algıların sonucudur.

Pakistan'da doğduktan sonra çocuk yaşta ailesi ile birlikte İngiltere'ye göçen Ziyaüddin Serdar, burada hem göçmen hem de Müslüman kimliği ile yetişmiş bir yazardır. 80'li yıllardan itibaren gelecek araştırmaları ile ilgilenen Ziyaüddin Serdar *Gelecek, Islamic Futures(İslamî Gelecekler)*, *Rescuing All Our Futures(Bütün Geleceklerimizi Kurtarmak)*, *İslam Medeniyetinin Geleceği* gibi eserleriyle Müslüman toplumların geleceği meselesini gelecek araştırmaları kapsamında ele almıştır. 2010 yılında ise ilk defa 1999 yılından itibaren editörlüğünü yaptığı *Futures* dergisinde Postnormal zamanları ele almıştır. Daha sonra arkadaşlarıyla beraber teoriyi ele alan makale derlemelerini 2019'da yayımlamıştır. Postnormal zamanlar, temelini bilim tarihinden ve Kuhn'dan alan bir zeminde, esasını oluşturan kavram ve tezleri ile gelecek araştırmalarına ait bir teoridir. Teorinin temelinde normal olanın artık fayda sağlamayan sonuçsuz veya kısır döngü halinde olması vardır. Normal olan ise klasik modern veya postmodern yöntemin kabul ettiği verilerdir. Postnormal zaman artık verilerin kesinlikten değil belirsizlikten, bilimin ise bilgiden değil cehaletten üretilmesini içerir. Kalite güvencesine etkisi sebebiyle belirsizliğin bekletilmesi Postnormal zamandaki aşırılığı sebebiyle hayatî bir durum oluşturur. Bunun sonucunda artık belirsizliğin karar alma süreçlerine dâhil edildiği yeni bir araştırma yöntemine ihtiyaç duyulur. Silvio Funtowicz ve Jerome Ravetz'in Postnormal Bilim için 1993'te tanıttığı bu yöntemde

genişletilmiş akran topluluğu kullanılır. Burda aynı zamanda bir psikanalist olan Julia Kirsteva'nin çok yönlü fikirlerin, homojen gruplarla ortaya çıkmasını sağladığı polilog kavramı işe koşulur.

Yine Postnormal dönemin esasları kaos, karmaşa, çelişkidir. Bu esaslar ise şu normlar etrafında üretilir: hız, eş zamanlılık, geniş kapsam, dar ölçek. Postnormal zamanın üç C'si (Complexity, Chaos and Contradictions) ve dört S'si (Speed, Scope, Scale and Simultaneity) olarak ifade edilen bu kavramların yanında Postnormal zamanın Hayvanat Bahçesi, teorinin orijinal bir devşirmesidir. Buna göre bir olayın veya etkilerinin beklenebilirliği üzerine bir değerlendirme yapılır. Teorinin bu kavramları zamanın belirli uzaklıklarına göre derecelendirilmiştir. Şimdiki zamanın basit bilinmezleri ve yüzeysel belirsizlikleri genişletilmiş şimdiyi oluşturur. Bu seviyede bilinmeyenler ile beraber siyah fil olarak tabir edilen bilinenler de sorgulanır. Bilinebilir geleceğe geldiğimizde yenilebilir bir cehalet ve sığ bir belirsizlik bu zaman için geçerlidir. Bu zamana ait sorgulamalarımız bilmediğimiz siyah kuğuları ortaya çıkarmaya yöneliktir. Son olarak düşünülmemiş gelecekler ise bizleri yenilmez cehaletler ve derin belirsizlikler içinde bırakır. Etkisi güçlü olan ve hızla büyüyen siyah denizanaları bu seviyenin sorgulamasına tabidir. Gelecek araştırmaları metaforlardan genelde yoğun olarak faydalanmayı bilmiştir. Böylece sınırlardaki örneklerle araştırmalarının argümanlarını güçlendirir.

Teoriye geldiğimizde eğilimlerin tahmin edilebilir olduğu, ancak kaçınılmaz olmadığı dikkatten kaçmamalıdır. Araştırmamın sonucunda senaryolar değerlendirildiğinde 'eski ortodoksların öldüğü yeni ortodoksinin henüz doğmadığı' bu Postnormal ara dönemde Müslüman toplumlar olarak petrol ithalatı, turizm, batı bilimi gibi bağımlı olduğumuz kaynaklardan ayrılmanın ve dünyadaki kültürel ekonomik veya politik seyri belirleyecek pozisyonları öncü olarak yakalamanın önemi vurgulanmıştır.

21. yüzyılda Müslümanların bir buhran içinde olduğunu ve bu buhrandan çıkmak için İslamî inanç ve yaşayışı ihya etmek gerektiğini düşünen birçok düşünce vardır. Son üç yüzyılda ticari ve siyasi kayıplarla başlayan toplumsal gerilemenin nedenleri ve çözümleri aramıştır. Çözümü bilim ve ekonomideki gelişmelerle çeşitli şer'î reformlarda, ahlakî çözümlenin önüne geçmekte, siyasi bütünlüğün sağlanmasında görenler olmuştur. Ziyaüddin Serdar İslam medeniyeti tasavvuruna yenilikçi olduğu kadar geleneksel –ya da biri olmadığı kadar diğeri olmayan-, modern konuları ve felsefi altyapıyı içerecek şekilde bütüncül yaklaşan bir aydın olması bakımından önemlidir.

Bununla birlikte onun çalışmaları eleştiriye kapalı değildir. Söylenenlerin üzerine orijinal bir katkı sağlamaması bunlardan biridir. Ayrıca toplumsal bir takım değerlendirmeleri her zaman küresel bir endişe veya umut değildir, kapsayıcılık ve karşılıkları farklıdır. Bir diğeri modern aile yapısı veya birey hakları gibi bir takım söylemlerinin İslam dini yapısındaki yerinin zorlama olmasıdır.

Postnormal zamanlar geleceği bir Müslümanın elinden değerdendirilmesi bakımından Müslümanlar açısından önemli olabilir. Teorinin bu bağlamda amacı yüzyılın sağlık teknolojisi, akıllı zekâ, enerji dönüşümü, çevre politikaları, iklim değışikliği, modern dönem büyük anlatılarının dönüşümü, siyasi ilişkileri gibi konulardaki eğilimlerini ortak bir dil kullanarak dikkat çekmektir. Ziyaüddin Serdar'ın ortaya koyduğu nokta gelecek çalışmalarını batı merkezli bir anlayışın sunduğu tekil, kaçınılmaz bir gelecek tarzındaki bakış açısından uzaklaştırmaktır.

Serdar günümüzün Müslüman çoğunluklu toplumlarına bilimsel metodolojiyle eğilen temel kaynaklarını muhafaza etme çabasındaki bir aydındır. Onun hayat serencamı içerisinde bir takım motifler bir İslâm medeniyeti tasavvurunu oluşturmuştur.

KAYNAKLAR

- AFAD, Afet ev Acil Durum Yönetimi Başkanlığı. *Kahramanmaraş İl Afet Risk Azaltma Planı*. Kahramanmaraş: TC Kahramanmaraş Valiliği, 2020. <https://kahramanmaras.afad.gov.tr/kurumlar/kahramanmaras.afad/e-kutuphane/IL-PLANLARI/KAHRAMANMARAS%CC%A7-IL-AFET-RISK-AZALTMA-PLANI2022.pdf>
- Beck, Ulrich. *Risk Toplumu, Başka Bir Modernliğe Doğru*. çev: Kasım Özdağ – Bülent Doğan. İstanbul: İthaki Yay., 3. Basım, 2019
- Bell, Wendell. *An Overview of Futures Studies*. Knowledge Base Of Futures Studies. ed. Richard A. Slaughter. 1/25-56. PDF. Australia: DDM Media Group. 1996. [https://theism.org/documents/Bell%20\(2015\)%20An%20Overview%20of%20Future%20Studies.pdf](https://theism.org/documents/Bell%20(2015)%20An%20Overview%20of%20Future%20Studies.pdf)
- Bilecik, Sümeyra. “Ziyaüddin Sardar’ın Postnormal Zamanlar Teorisi Çerçevesinde Toplumsal Değişim Sürecinde Din Eğitimi Üzerine Bir Değerlendirme” *Amasya İlahiyat Dergisi* 13, (2019), 297-322. <https://doi.org/10.18498/amailad.593697>
- Boyraz, Hacı Mehmet. “Öncesi ve Sonrasıyla Boris Johnson’ın İstifa Süreci”. *Seta*. Erişim 29 Nisan 2023. <https://www.setav.org/oncesi-ve-sonrasiyla-boris-johnsonin-istifa-sureci/>
- Dator, Jim. “Introduction: The Future Lies Behind! Thirty Years of Teaching Futures Studies”. *American Behavioral Scientist* 42/3 (1998), 298–319. <https://doi.org/10.1177/0002764298042003002>
- Dator, Jim. “What Futures Studies Is, and Is Not”. *A Noticer in Time: Anticipation Science*. 5/3-5. Honolulu: Springer Cham, 2019. https://doi.org/10.1007/978-3-030-17387-6_1
- Del Pino, Jordi S vd. “The Postnormal Perfect Storm Part 2”. *Postnormal Times*. Erişim 5 Mayıs 2020. <https://postnormaltim.es/insights/postnormal-perfect-storm-part-2>
- Del Pino, Jordi S. vd. “The Postnormal Perfect Storm Part 3”. *Postnormal Times*. Erişim 29 Mayıs 2023. <https://postnormaltim.es/insights/postnormal-perfect-storm-part-3#:~:text=However%2C%20a%20second%20trend%20that%20is%20far%20more%20troublesome%3A%20the%20rise%20of%20authoritarianism>
- Demirli, Ekrem. “Deizm meselesi ve Tanrı hakkındaki bilgimiz” *Fikriyat*. Erişim 5 Mayıs 2021 <https://www.fikriyat.com/yazarlar/ekrem-demirli/2018/02/28/deizm-meselesi-ve-tanri-hakkındaki-bilgimiz>
- Döner, Ertuğrul. Ziauddin Sardar’ın Postnormal Zamanlar Görüşü Üzerine Bir Değerlendirme”. *Third Sarajevo International Conference: Irregular Migration Towards Eu And Balkan Countries*. Recai Aydın-Yasin Ünvanlı. 163-171. Bosna: FBA, 2017.

- Eken, Metin. “Ziyaüddin Serdar’ın *İslam, Bilim ve Kültürel İlişkiler* kitabının değerlendirmesi” *Milel ve Nihal* 9/3 (Aralık 2012), 177-185. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/109678>
- Funtowicz, Silvio. - Ravetz, Jerome. R. “Science for the Post-Normal Age”. *Futures* 25/7 (1993), 735–755. [https://doi.org/10.1016/0016-3287\(93\)90022-L](https://doi.org/10.1016/0016-3287(93)90022-L)
- Giddens, Antony. *Modernliğin Sonuçları*. çev. Ersin Kuşdil. İstanbul: Ayrıntı Yay., 5. Basım, 2012.
- Günay, Nur. “2019 Turkey Terrorism Index: PKK”. Terörizm Analiz Platformu, 2020. <https://tap-data.com/article/2019-turkey-terrorism-index-pkk>
- Günay, Ünver. *Din Sosyolojisi*. Ankara: İnsan Yay., 16. Basım, 2020.
- Güngör, Erol. *İslâmın Bugünkü Meseleleri*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 11. Basım, 1997.
- HIİK, Heidelberg Institute for International. “*Conflict Barometer 2021: disputes, non-violent crises, violent crises, limited wars, wars*”. (25 Mart 2022). https://hiik.de/wp-content/uploads/2022/10/CoBa_2021_03.pdf
- HSGM, Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü. *Dünyada Obezitenin Görülme Sıklığı*. (20 Nisan 2022). <https://hsgm.saglik.gov.tr/tr/obezite/dunyada-obezitenin-gorulme-sikligi.html>
- HT, Haber Türk. “Bakan Soylu duyurdu! Bursa ve İstanbul'daki saldırıların failleri...”. Erişim 1 Mayıs 2022. <https://www.haberturk.com/son-dakika-bakan-soylu-duyurdu-bursa-ve-istanbul-daki-saldirilarin-failleri-3416683>
- İnayetullah, Süheyl (ed.). *İslam Ümmetinin Geleceği*. çev. Abdullah Yünsel, vd. İstanbul: İnkılâb Yay., 1998.
- İRAP, İl Afet Risk Azaltma Planı. “İRAP Hakkında”. Erişim 27 Nisan 2023. https://irap.afad.gov.tr/tr/42050/IRAP-HAKKINDA#pilot_iller
- İzmir. “Trendyol’da satılan ve İzmir’deki depremi konu alan bardak tasarımları ‘fırsatçılık’ yapıldığı belirtilerek tepki aldı”. *Twitter* 5 Kasım 2020, 9:44. Erişim 27 Nisan 2023. <https://twitter.com/izmirgibiyiz/status/1324241214812622849>
- Kalelioğlu, Eray. “Türkiye, Avrupa’nın En 'Obez' Ülkesi Oldu! (Kadınlar ile Erkekler Arasında Uçurum Var)”. *Webtekno*. Erişim 5 Mayıs 2022. <https://www.webtekno.com/turkiye-avrupa-en-obez-ulkesi-h123382.html>
- Kartopu, Saffet. *Dini Yaşayıpta Hayatı Sorgulama*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Kayıklık, Hasan (ed.). *Arayış Değişim ve Din*. Adana: Karhan Kitabevi, 1. Basım, 2017.
- Kuhn, Thomas S. *Bilimsel Devrimin Yapısı*. çev. Nilüfer Kuyaş. İstanbul: Kırmızı Yay., 2021.
- Levent, Hediye. (2021, 10 Mayıs). “Deniz Berktaş: Ukrayna’nın NATO üyeliği hedefinden uzaklaşması ve tarafsızlığa yaklaşması mümkün”. *Gazete Duvar*. Erişim 12 Nisan 2022. <https://www.gazeteduvar.com.tr/deniz-berktay->

- ukraynanin-nato-uyeligi-hedefinden-uzaklasmasi-ve-tarafsizliga-yaklasmasi-mumkun-makale-1556080
- Menendez, Elisa. “HAДІЯ Part 2: Characterising the In-Between”. *Postnormal Times*. Erişim 2 Mayıs 2023. <https://postnormaltim.es/insights/nadiya-part-2-characterising-between>
- Minkkinen, Matti. “Theories in Futures Studies: Examining the Theory Base of the Futures Field in Light of Survey Results”. *World Futures Review* 12/1 (Mart 2020) 12–25. <https://doi.org/10.1177/1946756719887717>
- Mülteciler Derneği. “*Son Yillarda Akdeniz’de Ölen Göçmen Sayısı*”. (20.04.2022) Mülteciler Derneği. <https://mülteciler.org.tr/son-yillarda-akdenizde-olen-gocmen-sayisi/>
- Sardar, Ziauddin. “Colonizing the future: the ‘other’ dimension of futures studies”. *Futures*. 25/2 (1993),179-187. [https://doi.org/10.1016/0016-3287\(93\)90163-N](https://doi.org/10.1016/0016-3287(93)90163-N)
- Sardar, Ziauddin (ed.). *Rescuing All Our Futures*. PDF: Adamantine Press Limited. 1999. <https://postnormaltim.es/sites/default/files/uploads/books/Rescuing%20All%20Our%20Futures%20Z%20Sardar%20Part%201.pdf>
- Serdar, Ziyaüddin. *Thomas Kuhn ve Bilim Savaşları*. çev. Ebru Kılıç. İstanbul: Everest Yay., 2001.
- Sardar, Ziauddin. “The Namesake: Futures; Futures studies; Futurology; Futuristic; Foresight - What's in a name?”. *Futures* 42/3 (2010), 177-184. <https://doi.org/10.1016/j.futures.2009.11.001>
- Sardar, Ziauddin. “Welcome To Postnormal Times”. *Futures* 42/5 (2010), 435-444. <https://doi.org/10.1016/j.futures.2009.11.028>
- Sardar, Ziauddin. *Balti Britain: A Provocative Journey Through Asian Britain*, Epub: Granta Books, 2012.
- Serdar, Ziyaüddin. *Mekke: Mukaddes Belde*. çev. İbrahim Kapaklıkaya. İstanbul: Etkileşim Yay., 2015
- Sardar, Ziauddin. *A Person Of Pakistani Origins*. Epub: C. Hurst & Co, 2018.
- Serdar, Ziyaüddin. *Gelecek*. çev. Ömer Furkan Şahin. İstanbul: Mahya Yay., 2018.
- Sardar, Ziauddin. vd. *Muslim societies in postnormal times: foresights for trends, emerging issues and scenarios*. PDF: UK: International Institute of Islamic Thought, and Centre of Postnormal Policy & Futures Studies. 2019. <https://iiit.org/wp-content/uploads/Muslim-Societies-in-Postnormal-Times.pdf>
- Serdar, Ziyaüddin. *Cenneti Arayan Adam: Septik Bir Müslümanın Yolculuğu*. çev. İbrahim Kapaklıkaya. İstanbul: Mahya Yay., 2020
- Sardar, Ziauddin – Sweeney, John A. “The Three Tomorrows of Postnormal Times”. *Futures* 75 (Ocak 2016), 1-13. <https://doi.org/10.1016/j.futures.2015.10.004>

- Sol Haber. “Türkiye ‘İşgücüne dahil olmayan nüfus’ oranında ilk sırada” Erişim 23 Nisan 2023. <https://haber.sol.org.tr/haber/turkiye-gucune-dahil-olmayan-nufus-oraninda-ilk-sirada-307804>
- Sukhorolskyi, Petro - Del Pino, Jordi Serra “надія Part 1: Welcome to Postnormal Times, Ukraine”. *Postnormal Times*. Erişim 2 Mayıs 2023. <https://postnormaltim.es/insights/nadiya-part-1-welcome-postnormal-times-ukraine>
- Sukhorolskyi, Petro. “надія Part 6: Has Postnormalcy Benefited Ukraine?”. *Postnormal Times*. Erişim 2 Mayıs 2023. <https://postnormaltim.es/insights/nadiya-part-6-has-postnormalcy-benefited-ukraine>
- Şen, Deniz. “Koca Şehri Elektriksiz Bıraktılar: Dünya Tarihinde Çok Ses Getiren 10 Siber Saldırı”. *Webtekno*. Erişim 12 Nisan 2022. <https://www.webtekno.com/dunya-tarhinin-en-buyuk-10-siber-saldirisi-h117353.html>
- Şenoğlu, Pınar. *Uncertainty In Futures Studies Concerning Conceptual Clarity*. İstanbul: Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- TRT Haber. “Okuryazar oranı en yüksek iller”. Erişim 4 Şubat 2022. <https://www.trthaber.com/haber/yasam/okur-yazar-orani-en-yukse-iller-246944.html>
- TRT Haber. “Depremde can kaybı 50 bin 783” Erişim 27 Nisan 2023 <https://www.trthaber.com/haber/gundem/depremde-can-kaybi-50-bin-783-762132.html>
- Taleb, Nassim Nicholas. *Siyah Kuğu: olasılıksız görünenin etkisi*. çev. Nazan Arıbaş. İstanbul: Varlık Yay., 2021.
- TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu, “Motorlu Kara Taşıtları, Aralık 2020” (26 Ocak 2021) <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Road-Motor-Vehicles-December-2020-37410>
- TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu, “Motorlu Kara Taşıtları, Aralık 2022” (23 Şubat 2022) <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Motorlu-Kara-Tasitlari-Ocak-2022-45704>
- TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu. “Kaba Ölüm Hızı”. (24 Haziran 2020) <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Olum-ve-Olum-Nedeni-Istatistikleri-2019-33710>
- TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu. “Temel Doğurganlık Göstergeleri”. (12 Mayıs 2022) <https://data.tuik.gov.tr/Search/Search?text=Temel%20Do%C4%9Furganl%C4%B1k%20G%C3%B6stergeleri>

- TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu. “İş Gücüne Dâhil Olamama Nedenleri”. (11 Nisan 2023) <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=istihdam-issizlik-ve-ucret-108&dil=1>
- UN, United Nations Department of Economic and Social Affairs. “International Migration 2020 Highlights” (15 Ocak 2021) <https://www.un.org/en/desa/international-migration-2020-highlights>
- UNHCR, The UN Refugee Agency. “Türkiye Bilgi Notu”. (Şubat 2022) https://www.unhcr.org/tr/wp-content/uploads/sites/14/2022/03/Bi-annual-fact-sheet-2022-02-Turkey-ENG-Final-210322_TR_PI.pdf
- UNHCR, The UN Refugee Agency. “Registered Syrian Refugees”. (15 Mayıs 2022) <https://data2.unhcr.org/en/situations/syria/location/113>
- UNHCR, The UN Refugee Agency. “The Trends Global Report 2021” (16 Nisan 2022) <https://www.unhcr.org/62a9d1494/global-trends-report-2021>
- UNHCR, United Nations Department of Economic and Social Affairs. “Global Trends Forced Displacement In 2021” (16 Nisan 2022) <https://www.unhcr.org/62a9d1494/global-trends-report-2021>
- Ülgener, Hilmi Ziya. *Zihniyet ve Din İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, İstanbul: Derin Yay., ts.
- Wikipedia, “List of religious populations”. Erişim 25 Nisan 2022. https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_religious_populations
- Wikipedia, “Avrupa Birliği müktesebatı”. Erişim 29 Nisan 2023. https://tr.wikipedia.org/wiki/Avrupa_Birli%C4%9Fi_m%C3%BCktesebat%C4%B1
- Wikipedia, “There are unknown unknowns”. Erişim 29 Nisan 2023 https://en.wikipedia.org/wiki/There_are_unknown_unknowns#:~:text=We%20also%20know%20there%20are,to%20be%20the%20difficult%20ones.
- VOA, Voice of America, “İspanya Açıklarında Ölen Göçmen Sayısı İkiye Katlandı” Erişim 20 Nisan 2022. <https://www.voaturkce.com/a/ispanya-aciklarinda-olen-gocmen-sayisi-ikiye-katlandi/6380093.html>
- WHO, World Health Organization. “World Health Statistics 2022: Monitoring health for the SDGs Sustainable Development Goals” (19 Mayıs 2022) <https://www.who.int/publications/i/item/9789240051157>
- Yılmaz, Melis. “Dünyada Ve Türkiye’de Siber Güvenlik Gerçekleri-1: İstatistikler, Analizler, Öngörüler”. *Cube Incubation*. Erişim 20 Nisan 2022. <https://www.cubeincubation.com/blog/dunyada-ve-turkiyede-siber-guvenlik-gercekleri-1-istatistikler-analizler-ongoruler>